

KLEID

**TIJDSCHRIFT VAN DE
VERENIGING VAN DOCENTEN
IN GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

21e JAARGANG NR. 3

1980

Inhoud

J. BEETSMA: Wat gaat het archief de school aan	57
DR. E.M. JANSSEN PERIO: Het verduisterde Israël	62
CEES VAN DER KOOY: Geschiedenis & vooroordeel	72
J.A.L. LANCÉE: Divide et impera?	76
STOFOMSCHRIJVING CSE 1981	83
BRIEF VGN AAN NGL	87
UIT DE VERENIGING	88
AANKONDIGINGEN	91
MEDEDELINGEN	93
RECENSIES, o.a. tijdschriften	94

Ledenadministratie

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap **schriftelijk** meedelen aan: **Administratie V.G.N., Mevrouw E.J. de Zwart-van den Heuvel, Vreeswijkstraat 319, 2546 AJ 's Gravenhage**. Aan nieuwe leden wordt verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, huisadres, telefoonnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft en ook de sectie of het soort lidmaatschap waartoe men wenst te behoren.

Contributies

Contributies na ontvangst van de acceptgirokaart storten op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Voor 1980 bedragen de contributies:

Gewone leden

Sectie (1) Pedagogische Academies/Basisonderwijs

a. docenten Pedagogische Academies f 90,—

b. docenten Basisonderwijs f 60,—

Sectie (2) Mavo/Lbo f 60,—

Sectie (3) Havo/Vwo f 90,—

Sectie (4) Tertiair Onderwijs f 90,—

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben, maar geen les meer geven aan een van de bovengenoemde onderwijsinstellingen

f 55,—

Studentleden (zij die opgeleid worden tot het geven van onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting, zonder zelf les te geven

f 50,—

N.B. Bij aanmelding later in het jaar is slechts een evenredig gedeelte van de contributie verschuldigd.

Abonnementen

Een abonnement op Kleio kost per kalenderjaar f 65,—. Aanvragen van een abonnement geschiedt bij de penningmeester van het bestuur, Mevrouw H. Mulkens-Harmeyer, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424.

Leraren geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Leden van de V.G.N. ontvangen Kleio, uit hoofde van hun lidmaatschap, kosteloos.

Losse nummers

van Kleio kosten f 5,— tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester V.G.N. te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie

Redactie

J. HARDERWIJK, *voorzitter*, Dorpsstraat, 54, 3611 AG Oud-Zuilen.

DRS. F.R. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686.

DRS. F.G. VAN BAARDEWIJK, Utrecht.

DRS. C. BOGAERTS, IJsselstein.

DR. E.M. JANSSEN PERIO, Rotterdam.

MEVR. DRS. J. RIJKEN, Amsterdam.

Ja, ik ben geïnteresseerd in vrijblijvende
nadere informatie omtrent de uitgaven van:

- ☐ Fibula-Van Dishoeck
geschiedenis en archeologie
- ☐ Spiegel Historiae
maandblad voor geschiedenis en archeologie

Naam: _____

Adres: _____

Woonplaats: _____

Deze bon in open enveloppe gefrankeerd als drukwerk
verzenden aan:

Fibula-Van Dishoeck Unieboek/België nv
Postbus 268 Bisschoppenhoflaan 639-641
2000 AG Haarlem 2100 Deurne

BESTELBON

Naam: _____

Adres: _____

Woonplaats: _____

Bestelt hierbij: _____

Via boekhandel: _____ te _____
of rechtstreeks

Handtekening

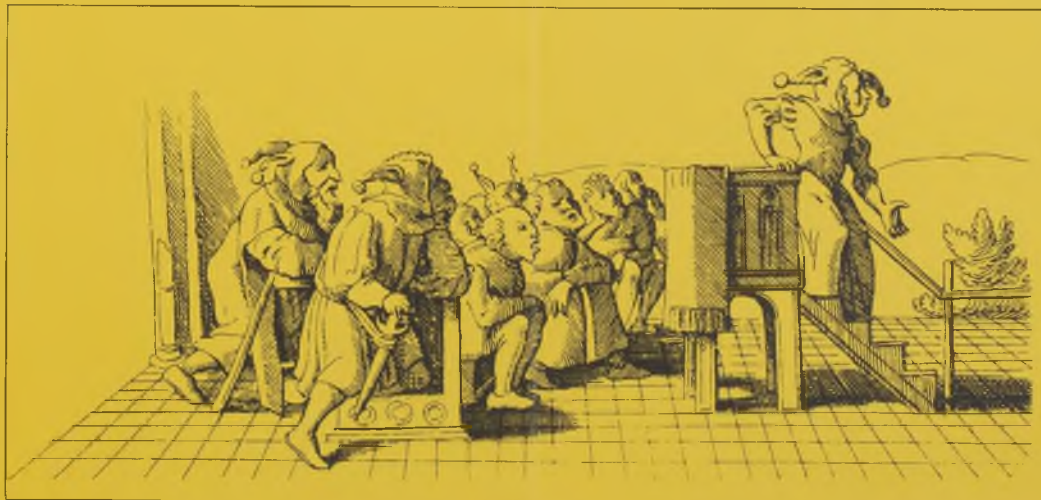
Deze bestelbon in een open enveloppe gefrankeerd als
drukwerk verzenden aan:

Fibula-Van Dishoeck Unieboek/België nv
Postbus 268 Bisschoppenhoflaan 639-641
2000 AG Haarlem 2100 Deurne

Fibula reeks

Een reeks monografieën in stevige paperbacks,
over onderwerpen uit de vaderlandse geschiedenis,
wetenschappelijk verantwoord,
maar gepresenteerd op een prettige manier
voor jong en oud.

J.A. Brongers en P.J. Woltering
De Prehistorie van Nederland
 Een beeld van de prehistorie gebaseerd op economische en technologische gegevens.
 138 blz. met 88 illustraties /
 f 24,50 / B.fr. 385

K.H.D. Haley
De Republiek in de Zeventiende Eeuw
 Een helder en beknopt beeld van een eeuw, die groot gemaakt werd door burgers, zeevaarders en kooplieden, stadhouders en raadspensionarissen, schilders en geleerden.
 160 blz. met 60 illustraties /
 f 27,50 / B.fr. 430

D.P. Blok
De Franken in Nederland
 Opkomst, bloei en ineenstorting van het Frankische rijk van Karel de Grote.
 154 blz. met 80 illustraties /
 f 25,50 / B.fr. 400

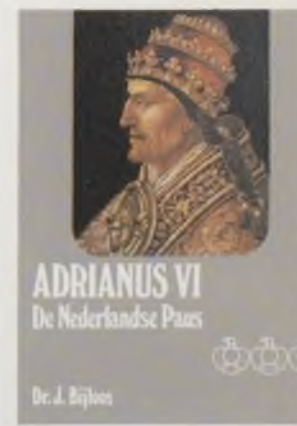

J. Briels
De Zuidnederlandse immigratie 1572 – 1630
 Omvang en invloed van de immigratie in de Republiek vanuit het zuiden: het fundamenteel belang voor de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving.
 128 blz. met 34 illustraties /
 f 21,50 / B.fr. 335

J. J. Butler
Nederland in de bronstijd
 1000 jaar prehistorie: Nederland in de periode van ca. 1700 – 700 voor Christus.
 144 blz. met 81 illustraties /
 f 25,50 / B.fr. 400

J. Bijloos
Adrianus VI, de Nederlandse paus
 Een beschrijving van de Nederlander die paus werd in de roerige tijd van de reformatie.
 ca. 160 blz. met 50 illustraties /
 f 24,50 / B.fr. 385

L. Dasberg en J. W. G. Jansing
Meer kennis, meer kans
 Een overzichtelijk beeld van de ontwikkeling van het Nederlandse onderwijs in de periode 1849 – 1914.
 110 blz. met 26 illustraties /
 f 23,50 / B.fr. 370

R.H.J. Klok
Hunebedden in Nederland
 Een goed gedocumenteerd overzicht van alle hunebedden in Nederland en hun prehistorische bouwers.
 158 blz. met 193 illustraties /
 f 27,50 / B.fr. 430

J.C.A. de Meij
Watergeuzen
 Piraten of bevrijders; onlosmakelijk verbonden zijn de watergeuzen met het begin van de 80-jarige oorlog.
 ca. 160 blz. met 60 illustraties /
 f 24,50 / B.fr. 385

Wat gaat het archief de school aan als de school het archief aangaat . . .

Lezing gehouden op het Congres van de Vereniging van Archivarissen in Nederland, gehouden op 18 en 19 okt. 1979 te Utrecht.

Voor het eerst gepubliceerd in *"Nederlands Archiefblad"*, 83 (1979), afl. 5, pp 355-369.

Het zal u niet onbekend zijn dat er de laatste tijd op het gebied van het archiefwezen iets verandert. Evenmin kan het u ontgaan zijn dat er in de schoolwereld het een en ander verandert.

Over deze twee zaken zou ik iets willen opmerken. De veranderingen in het archiefwezen zou ik willen typeren door het geven van een aantal citaten die ik uit recente literatuur bijeenbracht.

In het archiefwezen heeft zich de laatste 10 à 15 jaar een mentaliteitsverandering voorgedaan ten aanzien van de plaats van het archief in de samenleving. De overtuiging is gegroeid dat de archivaris niet alleen dokumenten moet bewaren en inventariseren, maar dat hij het archief dat aan hem is toevertrouwd aan het publiek moet verkopen . . .

Aldus Kappelhof in *Kleio* 20ste jrg
no 1 blz 37.

Aangaande het rapport over Archieven en Onderwijs opgenomen in *Kleio* in het jaar 1974 citeer ik het volgende:

Het rapport toont duidelijk dat de archieven bij hun contacten met het onderwijs naast prettige ook meer dan eens teleurstellende ervaringen opdoen. Op datgene wat aan de archiefzijde wordt geboden reageert het onderwijs soms bepaald minder gretig dan men zou mogen verwachten en ook is er nogal eens sprake van hoogst onjuiste reacties. Bij docenten signaleert men zowel onvoldoende belangstelling als onjuiste verwachtingen over wat mogelijk is en zo lopen de activiteiten die men ontplooit door onvoldoende overleg vooraf en door onvoldoende voorbereiding in de school nog veel te vaak uit op een teleurstelling aan beide zijden . . .

Citaat III.

Mede naar aanleiding van opinies geventileerd op 22 en 23 oktober 1963 tijdens studiedagen van de V.A.N., werd voor het eerst het eminent belang van de edukatieve taak van de archieven naar voren gebracht . . .

Van der Woel. *Onderwijs en archieven* N.A.B. afl. 4 1978 blz 323.

Citaat IV.

Relaties met leraren kunnen het beste op initiatief van de archieven worden aangeknoopt . . .

Dat leraren graag bereid zijn met hun klassen te komen als er inderdaad zinvol gewerkt kan worden met het door het archief aangeboden materiaal, kan veilig worden aangenomen . . .

van der Woel. N.A.B. afl 4 1978.

Daar zitten we dan midden in de problematiek. Een archief dat materiaal heeft en een school die materiaal nodig heeft . . . Hoe vinden ze elkaar en hoe werken ze samen . . .

Kunnen deze twee eigenlijk wel bij elkaar komen of is het water veel te diep?

Eigenlijk zijn ze nu bij elkaar: ik sta hier tegenover u en ik zie het als een mogelijkheid te proberen de samenwerking te bevorderen.

Maar natuurlijk zijn er eerder ontmoetingen van school en archief geweest.

Reeds lang zijn scholieren hier en daar in archieven bezig, maar dat zijn vaak incidentele gevallen afhankelijk van bepaalde situaties. Ik behoeft niet alle mogelijkheden hier te beschrijven.

Als ik nu één geval beschrijf dan betekent dit niet dat het overal zo gebeurt: ik schets een situatie om mijn bedoeling duidelijk te maken: hoe bereiken we dat er een vruchtbare samenwerking komt tussen school en archief . . .

Op een middag wordt de "edukatieve" afdeling bestaande uit een halve man overvallen door een delegatie van een 4 havoklas. "We moeten een skriptie maken over de choleraepidemie van 1866 in onze plaats. Hebt u daarover iets?" . . .

Hoopvol kijken de jonge speurders het halve hoofd van de edukatieve afdeling aan . . .

"Ja, ja, de choleraepidemie van 1866. Dat lijkt iets op dat onderwerp waar vorig jaar ook een aantal leerlingen voor zijn geweest . . . Ja daar hebben we de verslagen van de cholera commissie over . . . Die hebben de leerlingen toen ook geraadpleegd . . .

De stukken worden gehaald en vol eerbied bladeren de leerlingen in de vergeelde dokumenten. Kennelijk is hier iets mis: de leraar heeft de leerlingen zonder veel voorbereiding naar het archief gestuurd. Misschien heeft hij net een artikel gelezen waarin vermeld wordt

dat het archief een sociale functie heeft. Of hij heeft iets gelezen over het gebruik van bronnen bij het onderwijs. Deze twee dingen combineert de vooruitstrevende leraar en als resultaat van deze vernieuwingsdrang zitten nu vier havo-leerlingen in het archief...

Ik denk dat die leerlingen het best spannend vinden, maar het is de vraag of dit de meest effectieve methode is. Natuurlijk het is slechts één geval, maar het is wel gebeurd...

Het komt mij voor dat onbekendheid met elkaars wereld een belangrijke oorzaak is voor de teleurstellende ervaringen die in een bovengenoemd citaat naar voren kwamen.

Veel geschiedenisleraren hebben weinig ervaring met archieven. Toen in 1974 op een conferentie van geschiedenisleraren iets verteld werd over het gebruik van bronnen in de klas, kreeg ik niet de indruk dat dit iets was waar iedereen dagelijks mee bezig was. Misschien is het zinvol om eens te proberen weer te geven wat een geschiedenisleraar ervaart als hij een reis door archievenland begint. Die geschiedenisleraar ben ik dan zelf.

Mijn eerste bezoek betrof een klein gemeentearchief. Ik studeerde toen voor de akte m.o. geschiedenis en het was nieuwsgierigheid die mij daar deed rond snuffelen. Maar het was niet een vereiste voor mijn opleiding. Mijn eerste kennismaking was kort maar hevig. Ik werd getroffen door een serie processtukken uit 1786. Mooi geschreven en spannend: het ging over ene Anne Buwalda die een opstand was begonnen... Als geschiedenisleraar zag ik daar wel iets in. Om de een of andere reden heb ik daar niets mee gedaan, maar jaren later kwam ik in dat archief terug en toen ontdekte ik een map met veel rekeningen: het Old Burger Weeshuis had in de 19de eeuw keurig boekgehouden. Van die rekeningen heb ik foto's gemaakt (het maken van fotokopieën kostte in die gemeente maar liefst een gulden per stuk, een raadsbesluit, met de bedoeling om het kopiëren nagenoeg mogelijk te maken? Ik weet het niet, maar vervelend vond ik het wel).

Met de door mij gemaakte foto's heb ik toen les gegeven. Het was allemaal wat primitief en intuïtief opgezet. Uit een ander gemeentearchief had ik wat stukken gefotografeerd over een aantal dagelijkse dingen: een diefstal, een mededeling over een ondergelopen weg enz.

Over deze experimenten bracht ik verslag uit op een conferentie in 1974.

Bij de geschiedenisleraren viel dit materiaal in goede aarde, tenminste dat zeiden ze in een evaluatie. Maar er rezen vragen. Men wilde best met soortgelijk materiaal werken, maar hoe kwam je eraan?

Zelf verzamelen was moeilijk. En waar vond je dat? De nadruk werd gelegd op het feit dat het materiaal als men het gebruikte toch wel streekgebonden moest zijn

Men zag mogelijkheden maar ook moeilijkheden. Men kon het archiefmateriaal moeilijk plaatsen in het eigen geschiedenisonderwijs-programma. Men vond het nogal incidenteel, en vroeg zich af hoe via dit materiaal bij wat men noemt "de grote lijn te komen"...

Ziedaar een kernprobleem dat opduikt bij het gebruik van archiefmateriaal: Wat is eigenlijk goed geschiedenisonderwijs? En hoe pas ik mijn materiaal daarin? Waarvoor dient het? Welke stof moet gekozen? Wat is de relatie tussen het bijzondere en het algemene?

Stelt u zich voor dat u ervan overtuigd bent dat het archief een dienst kan verlenen aan de school, dan krijgt u te maken met een aantal vragen. In de eerste plaats zult u zich moeten afvragen wat de eisen zijn die goed geschiedenisonderwijs stelt. In de tweede plaats komt u voor het probleem te staan op welke wijze u uw diensten verlenen moet. Het is duidelijk dat u leerlingen van het voortgezet onderwijs niet kunt opleiden tot onderzoekers. Dat zal in een incidenteel geval wel eens lukken met een enkele individuele leerling maar door de bank lukt dat niet met de doorsnee leerling. Maar wat is dan wel het doel?

Er verandert het een en ander bij het geschiedenisonderwijs. Als we vroeger een leraar vroegen: Wat kunnen de leerlingen die drie jaar geschiedenisonderwijs hebben genoten nu, wat ze daarvoor niet konden? Dan zou het antwoord luiden: ze zullen iets meer weten.

Maar het besef begint door te breken dat dit, hoe belangrijk ook, niet voldoende is, en een van de dingen die vandaag zelfs in het eindexamenprogramma staat is: de leerling moet kunnen omgaan met historisch materiaal...

En daar wil ik dan best voor invullen: de leerling moet kunnen omgaan met archiefstukken.

Aan welke voorwaarden moet een stuk nu voldoen wil het bruikbaar zijn voor het onderwijs? Dat is geen eenvoudige vraag.

Ik zou willen beginnen met twee voorbeelden. In de eerste plaats enige stukken materiaal uit het archief van Zutphen over een weduwe die op grond van haar godsdienstige overtuiging van een boerderij wordt gezet. (bijlage I.)

Het tweede voorbeeld gaat over twee schoolmeesters die in een brief gericht aan een gemeenteraad klagen over de bepaalde toestanden bij het onderwijs in Smalingerland.

Het gaat nu niet over de vraag hoe de leraar deze stukken in de klas aanbiedt. Het gaat mij om de vraag welke elementen herken ik hierin waardoor het stuk bruikbaar kan zijn in het onderwijs.

In de eerste plaats kan ik de stukken in de tijd plaatsen dat er sprake is van een verandering of de hoop op een verandering, de vraag kan in beide gevallen aan de orde komen: Hoe gaan de mensen in de tijd dat het stuk werd geschreven met elkaar om?

Als we een fragment geschikt achten dan moet dat er-
gens inpassen. We nemen niet zomaar een stuk.

Een fragment is waardevoller om iets mee duidelijk te
maken naarmate er een aantal historische factoren her-
kenbaar zijn: er komen personen in voor, groepen, ge-
beurtenissen, processen, structuren, ideeën en mis-
schien zelfs ideologieën.

Bij beide voorbeelden is dit min of meer het geval. De
brief van de schoolmeesters is een standaardvoorbeeld
om aspecten van de negentiende eeuw toe te lichten.

En ook het drama van de katholieke weduwe werpt
licht op een aantal algemeenheden die in schoolboeken
veelal zeer abstrakt zijn aangegeven.

Hoewel beide stukken afkomstig zijn uit een plaatselijk
archief gaat de betekenis ervan uit boven een plaats-
elijk belang. Het materiaal geeft op konkrete wijze infor-
matie over een menselijke situatie in vroeger tijden. We
zien in de stukken een klein menselijk drama. De stuk-
ken zeggen iets over mensen maar tegelijkertijd zeggen
ze iets over de omstandigheden in die tijd.

Deze twee voorbeelden bevatten voldoende gegevens
om bij gebruik in het geschiedenisonderwijs een aantal
konkrete doelen te realiseren. U vindt hiervan een op-
somming in een andere bijlage . . . Ik zal daarover niet
uitweiden, dat mogen we aan de geschiedenisleraar
overlaten.

Met behulp van de konkrete gegevens in deze voor-
beelden kan ik een toelichting geven op de algemeen-
heid die we in schoolboeken vinden.

Ik realiseer me nu dat ook de volgende doelstelling aan
de orde komt: laten zien dat het algemene slechts bete-
kenis heeft als het geïllustreerd kan worden door bij-
zonderheden. Omgekeerd zijn bijzonderheden slechts
belangrijk als ze in een algemeen kader geplaatst kun-
nen worden . . .

De stukken beantwoorden dus aan een aantal voor-
waarden. Het is niet wat we noemen Oh-geschiedenis .
. . . Het is hè . . . -geschiedenis.

Ik kan ook niet laten mijn fantasie te laten gaan en ik
betreed een gevaarlijk pad: ik zie de rentmeester die op
een zaterdagmiddag Altina Reesink op het erf van haar
boerderij aantreft. En hij denkt bij zichzelf dat die Altina
best een aantrekkelijke vrouw is . . . Wie weet wat
zich allemaal heeft afgespeeld voordat de weduwe haar
boerderij moest verlaten . . . maar ik weet niet of ik dat
wel doen mag zo, fantaseren . . . Ik doe het toch . . . Ik
zie de vrouw van meester Broos achter hem staan ter-
wijl hij bij kaarslicht zijn brief schrijft: Zou je dat nu wel
doen manlief? Je weet toch dat de grietman een koppig
man kan zijn en als je eens ontslagen wordt . . .

Ook dit zal wel niet mogen maar ik fantaseer er toch
maar weer op los . . . Het zou kunnen dat . . . Wie weet?

Er zit iets mysterieus in dit materiaal . . . Ik denk dat de
leerlingen meer geïnteresseerd zijn in deze stukken dan
in bijvoorbeeld de *Renversement des Alliances* . . . of
weet ik wat voor Triple Alliantie . . . Als ik dit zo over-
denk dan moet mij iets van het hart over geschiedenis-
onderwijs . . .

Er is op dit gebied de laatste jaren enige beweging te
bespeuren. Geschiedenis als vak is niet meer vanzelf-
sprekend op school zoals het dat vroeger was. Heeft het
vak geschiedenis zijn tijd gehad? Ik zal u nu niet ver-
moeien met discussies over de kernvragen van het ge-
schiedenisonderwijs. Het vak is volop in discussie. In
Duitsland, in Engeland en waar niet? Ik ben eigenlijk
wel blij dat ik voor zoveel mensen die dagelijks zo nauw
betrokken zijn bij geschiedenis mijn mening mag zeg-
gen over geschiedenisonderwijs.

Ik weet dat dat een gevaarlijke bezigheid is: je mening
zeggen, maar ik doe het toch.

Ik vind dat veel geschiedenisonderwijs niet zo goed
funktioneert. Ik vraag me soms af hoe dat komt. Toen
ik materiaal zocht in een gemeentearchief kreeg ik een
plaats om te werken toegewezen waar ook een aantal
beambten zaten, jonge mensen die nog niet zo lang ge-
leden de school verlaten hadden. Ze waren nieuwsgie-
rig naar wat ik met die oude papieren deed. En ze vroegen
mij ook: waar is dat voor? Toen zei ik: voor het on-
derwijs, en ik las hun soms een aantal opvallende din-
gen voor over het armhuis bijvoorbeeld en wat de in-
grediënten waren voor de soep voor de beddeelden. En
toen zeiden ze: Dat hebben wij nooit gehad bij geschie-
denis: Wij kregen alleen maar van Thorbecke en van
die grondwetsherzieningen en zo . . .

Misschien zegt iemand: maar dat moet toch ook? Ik
weet het niet, ik vraag het me wel eens af. Als je ge-
schiedenisboeken (leer- en handboeken) doorleest dan
kom je daar vaak geen hond, laat staan mensen tegen.

Het is nog een aaneenschakeling van abstrakties ge-
worden. Ik neem een willekeurig boek en ik sla een wil-
lekeurige bladzij op en ik lees dan:

*"Geheel in de geest van de vroegere verlichte despoten deed
de koning veel voor de geestelijke ontwikkeling. In het
Noorden waar de universiteiten van Leiden en Groningen
nog bestonden werd die van Utrecht, die door Napoleon op-
geheven was, weer hersteld, terwijl in het Zuiden naast de
oude rooms-katholieke universiteit van Leuven, rijksuniver-
siteiten te Gent en Luik werden gesticht.*

*Tal van openbare lagere scholen werden opgericht, wat
trouwens zeer nodig was, omdat het onderwijs daar op een
heel lage trap stond . . .*

Als ik dit lees dan denk ik: Wat moet ik met zo'n zin.
En wat moet een veertien-vijftienjarige daar mee? Kan
ik eigenlijk niet beter gaan werken met konkreet mate-
riaal dat in een archief ligt opgetast?

Het archief bevat een overvloed van materiaal waar-

mee de leraar kan werken, maar hoe krijgt hij het? Moet hij het zelf zoeken? Of kan het archief hier iets doen?

Het lijkt de moeite waard om bij het zoeken naar materiaal eens stil te staan bij nog een aantal andere criteria dan de juist genoemde. Als ik zelf een archief binnenga dan weet ik wat ik ongeveer zoek. Maar kan ik dat zoeken aan een ander leren?

Toen ik vorige week met een aantal studenten een archief bezocht waren ze enigszins verbaasd over mijn wijze van werken. Ze waren meegegaan omdat ze wel eens wilden weten hoe ik nu materiaal zocht.

Ik nam de ingekomen brieven aan de burgemeester en ik begon de dikke map door te vlooien.

Het meeste ging snel door de hand. De studenten zeiden: maar dat is iets anders dan wij doen als we een onderzoek moeten verrichten. Inderdaad.

Ik heb hun toen getracht een aantal criteria te geven. Ik ben zo vrij ze ook aan u voor te leggen.

Laten we eens aannemen dat u als archivaris contact hebt met een leraar. En dat u in het kader van een samenwerking hem behulpzaam wilt zijn bij het zoeken van materiaal.

Zou u dan iets aan bijlage II hebben?

De leraar wil de leerlingen iets met de negentiende eeuw laten doen. Laten we zeggen de tijd tussen 1820 en 1900.

Wat zou het mooi zijn als u nu materiaal kunt aanreiken of kunt zeggen waar materiaal te vinden is dat bijvoorbeeld antwoord geeft op één of meer van de in bijlage IV genoemde vragen.

En wat zou het mooi zijn als u twee stukken kon tevoorschijn toveren waarmee u een situatie in het ene jaar kunt vergelijken met die in een ander jaar.

En zou u met behulp van bijlage II niet een hoeveelheid stukken uit bijvoorbeeld 1863 bijeen kunnen brengen met behulp waarvan de leerling zich een beeld kan vormen wat er in dat jaar aan de hand was?

Zo ben ik op dit moment bezig een leraar te helpen bij het opzetten van een project waarbij de leerlingen bezig gaan met het jaar 1863.

Hij had oorspronkelijk het plan opgevat om met alle twintig leerlingen van een klas naar het archief te gaan en de leerlingen dan op de stukken los te laten . . . Dat was een mooi plan maar het archief had geen edukatief hoofd zelfs geen half hoofd. En ik zag die leerlingen al met de mappen bezig. Het zou een chaos worden denk ik . . . Daarom heb ik gesuggereerd om een voorselectie te maken en dan de leerlingen een aantal mappen met fotokopieën te geven waarmee ze naar hartelust kunnen werken. Dat kan dan ook in de klas gebeuren.

Misschien kan het archief bij een dergelijk experiment helpen. Ik zou willen dat u materiaal bijeenbracht waardoor de leerling het archief ziet als een bron van verwondering, het begin van een mysterie. Daarbij zal een bezoek aan het archief natuurlijk ook een keer moeten plaats vinden. Hij zal de echte stukken een keer moeten kunnen bezichtigen maar het werken kan dan best op school met kopieën kunnen gebeuren. Maar dat is een bepaalde keus . . .

Ik heb nu niet gesproken over het gebruik van het archief bij het maken van een skriptie of werkstuk. Dat kan natuurlijk ook gebeuren maar dat is meer een individuele aangelegenheid dan dat het klassikaal gebeurt. Ik wil dat de leerlingen exemplarisch bezig zijn waarbij hij zijn eigen vragen kan stellen aan het materiaal. En dat materiaal zal dan een vraag moeten bevatten.

Ik zie het nu al voor me: allemaal mapjes materiaal bijeengebracht door edukatieve ambtenaren bekostigd door het ministerie van onderwijs. De leerlingen werken enige uren aan zo'n mapje en formuleren dan hun eigen konklusies op hun eigen niveau.

Ze geven aan welk materiaal ze voor hun konklusies wel en niet gebruikt hebben en welke konklusies het beschikbare materiaal toelaat.

Dan toch een opleiding tot speurder of tot detective?

Ik eindig met een voorbeeld uit de praktijk.

Ik vond eens in een archief ergens in Nederland in een notulenboek van de gemeenteraad uit het jaar 1836 twee kaarten van het bevolkingsregister. De kaarten bevatten de naam van iemand die in 1924 geboren was. Ik was stomverbaasd die kaarten in dat oude notulenboek aan te treffen.

En toen begon ik te rekonstrueren.

Het probleem was snel opgelost maar daarvoor moest ik wel een stuk geschiedenis de revue laten passeren.

Het waren de kaarten die een zeer dapper ambtenaar in de bezettingstijd had verdonkeremaand.

Hij was dapper en hij was braaf want hij had de kaarten niet vernietigd. Stel je voor . . . En hij had alleen zijn eigen kaarten verdonkermaand.

Waarmee ik maar wil zeggen . . .

Ik kan met dit voorbeeld heel wat duidelijk maken. U kunt zelf wel aanvullen welke onderwerpen ik kan konkretiseren met dit ene voorbeeld dat mij toevallig in handen kwam. Maar wat krijgt u als archivaris allemaal niet toevallig in handen?

Kunt u de school helpen aan voorbeelden zoals de tot nu toe genoemde?

Ik wens u succes en veel leraren zullen u dankbaar zijn. Ik dank u in ieder geval voor uw aandacht.

J. Beetsma

Uit het Resolutieboek te Sted. Zutphen.
4 okt 1719

Haar ^{de} ⁱⁿ ^{de} ^{de} g'informeerde
zijnde, dat, Aallien Rejsink, Weduwe
van wijlen Steven Hendriks bij
vrouw van en op dezer Stads Ove
en Goet Lüttele Luitwijk in
den kempte van Brummen, Luan

tion van Veluwe, gelegen en onder
het rent-ampst der floosteren
gehorende, haren Zoon, zo bij wij
len voordr Steven Hendriks heyt
verwekt, niet tegenstaande van
een gereformeerden vader gesproten
en ook vervolgens in de gerefor
meerde kerk tot Brummen ge
doopt, in de Roomsche religie
doet opbrengen, en daar in, onaan
geruen mede de veelvuldige en
serieuze instantien door den tij
delijke ^{daar tegende} Rentsmeester gedaan,
hartnackig blijft volhouden
hebben, in dussane papste in
krupelen, zo ergerlyk als vchade
lyk aan = en door het ware
christelyke gereformeerde en in
dere Landen predominerende
belove, met allen mogelyken yver

te keer te gaan, en zo veel doen
lyk, in haa geboort smoren,
na voorgaande deliberatie goet
vonden verstaan oppte Aallien Rejsink
Weduwe van Steven Hendriks, ernst
lyk met de degen te gelasten, van
voorn haren Zoon inde gereformeerde
godsdienst, met verlatinge van

het poudom, voortaan opte roeden, of an
ders bij manquement van dien wijlen
Ove en Goet Lüttele Luitwijk na
expiratie der pagtjaren, als vol
vrouw te quiteren.

En zal hier van extract aan D^r Jⁿ
de Bruin, als Rentsmeester der floo
steren, worden ter hant gesteld,
om zig daar na te reguleren

Uit het Resolutieboek te Sted. Zutphen. 2 apr. 1750.

Haar D^r en h^g l^{be} van de Vlaayse
Beyn als Rentsmeester der floosteren, toe
kanner indignatie g'eformert wordende
dat, ongeaplet verbaan en enige Res.
Lutic van 4 Octob 1749, delige Rents.
Mede van Steven Hendriks Brummen
op't Ove en Goet Lüttele Luitwijk
blyft persevereren, van haren h^g l^{be}
del. haren (man) geproceert, in de Room
sche religie opte brengen. Hebben
onder inhofie van d'aangelegene Re
solucie d'enzelfen, gelast om een
voorn. Brummen te ghe goet behoer
lyk te denuncieren, ten einde d'zelve
tegen d' de naaphkomfinge verwaerd
te verlaten.

Bijlage II

Vragen die als richtlijn zouden kunnen dienen bij leerstofkeuze.

Wanneer we een onderwijsleerpakket moeten samenstellen over bijvoorbeeld de periode van jaar x tot jaar y dan zouden we bij het bijeenbrengen van basismateriaal de volgende vragen als richtlijn kunnen hanteren:

- FF A. Welke afspraken, regels, wetten en taboes waren er aangaande de samenleving, de verschillende samenlevingsverbanden en het onderlinge verkeer van mensen?
- FF B. Hoe werden de arbeidstaken verdeeld?
Welke technische hulpmiddelen speelden daarbij een rol en met welke gevolgen?
Welke maatschappelijke verhoudingen ontstonden daardoor en hoe werden deze ervaren?
- FF C. Wie hadden de macht?
Hoe stond men tegenover erkenning van macht en aanzien?
Waren er gevoelens van achterstelling t.a.v. de verdeling van macht en aanzien?
Tot welke problemen leidden de verschillen binnen de samenleving?
- FF D. Hoe werden vragen naar zin en doel van het leven en van het samenleven beantwoord?
Waren er conflicten over deze vragen?
Vond er vernieuwing van de cultuur plaats?
Hoe was het onderwijs?
- FF E. Hoe konden individuele behoeften worden gerealiseerd?
Wat aten de mensen? Hoe kleden ze zich? Hoe woonde men?
Welke eisen stelde men aan het individu in het algemeen belang?
- FF. Bij elk van de vragen A t/m E kunnen we de volgende vraag stellen:
Hoe was de situatie in het jaar x en hoe in het jaar y?
Vonden er veranderingen plaats in dit opzicht?

Het is de vraag of voor ieder van deze leerstofdoelen materiaal te vinden is dat bruikbaar is.

Misschien zullen alleen die aspecten aan de orde komen waarover duidelijk materiaal aanwezig is.

Bijlage III

Wat de leerling met het materiaal zou moeten kunnen.

Gegeven een hoeveelheid materiaal zouden we de volgende concrete lesdoelen kunnen formuleren:

- ordenen van materiaal
- aangeven van een ontwikkeling
- aangeven van oorzaken en gevolgen
- aangeven van verschillende stadia van een ontwikkeling
- aangeven van typerende kenmerken van een maatschappijvorm
- weergeven van de inhoud van een bron
- het beantwoorden van vragen zoals:
hoe komen we aan onze kennis?
wat voor soort bron is dit?
waar komt deze bron vandaan?
waarom werd dit geschreven?

- inzien dat een historische bron niet zonder meer geaccepteerd mag worden
- een ontwikkeling vanuit een verschillend standpunt bekijken
- identieke kenmerken in verschillende situaties zien
- de in een bron, tekst of fragment meegegeven maar niet expliciet vermelde informatie aangeven
- aangeven welke factoren een situatie deden ontstaan
- aangeven welke nieuwe mogelijkheden er door kwamen
- opsporen van conflicten in een historische situatie
- het zien van eigen belang
- inzien dat er drijfveren zijn die op een zaak betrekking hebben en die niet op eigen belang zijn gericht
- uit voorbeelden zien dat bepaalde levensgebieden elkaar beïnvloeden

- inzien dat historische verschijnselen en gebeurtenissen in verband met hun tijd moeten worden gezien
- zich afvragen in hoeverre een historisch gegeven is bepaald door de tijd
- onderscheiden van het individuele en het algemene
- zien dat het bijzondere pas begrijpelijk wordt als het gezien wordt tegen de achtergrond van het algemene
- zien dat het algemene pas begrijpelijk wordt als het door bijzonderheden wordt geconcretiseerd
- onderscheiden van belangrijke en minder belangrijke aspecten van een historisch geheel
- onderscheiden van gewilde en niet gewilde gevolgen
- inzien dat het beoordelen van historische vragen gebonden is aan het standpunt van degene die oordeelt
- aantonen hoe en waar veranderingen optraden

Dr. E.M. Janssen Perio

Het verduisterde Israël¹

Het is, dunkt me, niet onbegrijpelijk, dat iemand die een modern Duits schoolboek voor de geschiedenis ter hand neemt, geïnteresseerd is in de vraag, hoe de Joodse geschiedenis hierin wordt weergegeven — er is nu eenmaal in Duitsland met betrekking tot de Joden in onze eeuw een en ander gepasseerd. Waarbij aan de vraag naar het *hoe* eigenlijk eerst nog de vraag naar het *of* moet voorafgaan: de vraag of eigenlijk van een noemenswaardige behandeling van de Joodse geschiedenis sprake kan zijn.

Om maar met de deur in huis te vallen: in de allernieuwste Duitse methode: "*Zeitaufnahme*", onder redactie van de voorzitter van de Duitse V.G.N. ("Verband der Geschichtslehrer Deutschlands"), Dr. S. Graßmann, komt in het eerste deel voor de "onderbouw" (Sekundarstufe I) het Jodendom nauwelijks ter sprake, ook niet daar waar het met goed fatsoen in theologisch zowel als historisch opzicht eigenlijk niet wegelaten kan worden, d.w.z. bij de bespreking van het vroege Christendom. Het is, zo komt mij voor, een historische krachttoer om over het vroege Christendom te schrijven en daarbij van het Jodendom te zwijgen; deze krachttoer wordt door Graßmann c.s. niettemin geleverd. Dat het Christendom zodoende in zijn oorsprong onverklaard blijft, behoeft geen toelichting; het komt hier min of meer uit de Romeins-polytheïstische hemel vallen, waarbij allerlei exotische godheden vermeld worden, met uitzondering van een zekere Jahwe der Joden: "*Sehr verbreitet war die Verehrung der phrygischen Stadtgöttin Kybele. Der syrische Kriegsgott Baal wurde Schutzgott der Heeres und der Eisenverarbeitung. Wegen seiner Bedeutung wurde er Jupiter gleichgesetzt. Aber auch der Isis- und Osiriskult aus Ägypten, der persische Sonnengott Mithras und viele andere fanden Eingang in die römische Religion. Weil der römische Staat fremde Religionen duldeten, konnte — nach der Kreuzigung Christi um 30 v. Chr.(!) — auch das Christentum in bescheidenem Maße Fuß fassen*" (p. 72: "*Rom — Vielfalt der Religionen und Kulte. Warum siegte das Christentum?*"). Het boek ver-

raadt trouwens toch een zekere voorkeur voor de exotische oorsprongen van het Christendom — op p. 39 leest men over Egyptische invloeden op het Christendom, en hoe de voorstelling van de Madonna met het Christus-kind ontleend werd aan die van "*Isis mit dem Horuskind*" (was die Maria eigenlijk wel een Joodse vrouw?).

In het kader van de structurering van dit eerste deel in acht hoofdstukken (resp. *Vorgeschichte, Alte Kulturen, Griechen, Römer, Feudalismus, Christentum, Islam, Stadt*) zoekt men de Joden uiteraard allereerst in het 2e hoofdstuk: "*Weltherrschaft und Weltreligion — Wie entsteht eine Weltmacht?*" op p. 44/45; hier is — min of meer terloops — in één van de zes kolommen inderdaad sprake van "*Jahwe, der Gott von Israel*" (p. 45; vgl. de tekst in de bijlage I). Voor en na gaat het over de Ariërs ("*Die Arier und ihre Götter*" / "*Die Weltherrschaft der Arier*"), die ten dele identiek blijken te zijn met wat in de volksmond Meden en Perzen heet. Dat dit merkwaardige nomadenvolkje, de Joden, verantwoordelijk was voor de Bijbel (O.T.), eerder geciteerd als bron over de toren van Babel (p. 40/41: "*Der Tempelturm von Babel*") wordt ter adstructie overgelaten aan de docent. De naam Joden komt men voor het eerst tegen in verband met het proces van de Romeinen tegen Paulus, als "Romeins burger" gelukkig zegevierend: "*Der Apostel Paulus wird in Jerusalem von römischen Offizieren verhört*" (in "*Roms Recht. Warum gelten viele Gesetze noch heute?*", p. 77-79): "*Da die Juden solchen Lärm machten, liess ihn (Paulus) der Oberst in die Kaserne führen und gab Befehl, ihn zu verhören, unter Anwendung von Geißelheilen, damit er heraus bekomme, warum sie dermaßen gegen ihn tobten. Schon hatte man ihn in die Riemen gespannt, als Paulus den dabeistehenden Hauptmann fragte: "Habt ihr das Recht, einen römischen Bürger, und dies ohne Gerichtsurteil, zu peitschen?" Als der Hauptmann dies hörte, ging er zum Oberst und erstattete Meldung . . .*" — en goddank (bij Jupiter!): "*. . . der Oberst bekam einen Schrecken, da er nun wusste, daß es sich um einen römischen Bürger handelte, den er hatte fesseln lassen*" (p. 79).

Was deze Paul wel ooit een Saul?

Een Christendom zonder Joden — en een Islam zonder Joodse invloed! Ook bij de beschrijving van de oorsprong van de Islam is geen sprake van enige Joodse — evenmin trouwens als van een Christelijke — invloed op het denken van Mohammed (p. 116/7; wel en passant van de Balfour-verklaring).

Voor het overige fungeren de Joden slechts als de outlaws van het Christendom *"Im mittelalterlichen Abendland dagegen war es selbstverständlich, daß jeder Mensch Christ war, Andersgläubige wie Juden oder Moslems wurden bekämpft oder aus der Gesellschaft ausgeschlossen"*: p. 101, *"Die christliche Gesellschaft im Mittelalter"*), of als zijn slachtoffers, met name bij gelegenheid van de kruistochten (p. 110: de aanhangers van Peter de Here-miet *"zogen durch die Städte am Rhein und veranstalteten unter den dortigen Judengemeinden grausige Blutbäder, bevor sie endgültig ins Heilige Land zu dessen Befreiung aufbrachen"*, p. 110). Van een Joodse identiteit is geen sprake, zij komen ook niet voor op het jaartallenoverzicht op p. 150/1, noch op enige kaart (met uitzondering van de kaart van het Romeinse Rijk op p. 61 (*"Palästina/Judäa"*)).

Is er in Graßmanns boek nog wel ergens sprake van de Joden, in de zeer ambitieuze nieuwe methode van H.D. Schmid c.s.: *"Fragen an die Geschichte"* komen de Joden vanaf de oertijd tot en met het rijk van de Franken in het geheel niet voor, zoals aan de hand van het *"Stichwortverzeichnis"* en de *"Wortserklärungen"* achterin het eerste deel te constateren valt. Het curriculum in dit eerste deel omvat vijf "leergangen", te weten: *Der Aufstieg des Menschen zur Hochkultur, Die Griechen, Die Römer, Die geteilte Mittelmeervelt, Das Frankenreich*. In het kader van Babylon en Egypte is voor de Joden geen plaats ingeruimd; zelfs als bron is hier de Bijbel buiten spel gebleven en in het overzicht van de lettertypen op p. 24/24 vindt men wel — behalve het Chinees — een *"Sinai-Schrift"* en een Phoenicisch, maar geen Hebreeuws alfabet (op een kaartje op p. 28 staan wel, naast de *"Philister - 1200"*, de *"Israeliten - 1200"* vermeld).

Van een Joodse oorsprong van het Christendom is hier geen spoor te vinden, de christelijke oorsprongen blijven hier trouwens in het algemeen tamelijk ondoorzichtig. Als enige bijbelse bron wordt op p. 105, in het kader van de heerschappij van Augustus, even Lukas geciteerd, en hier komt, verrassenderwijze, zelfs het *"Joodse land"* ter sprake (Quelle 28: *"Wovon der Tatenbericht des Augustus nicht erzählt"*: *"Es begab sich zu der Zeit, daß ein Gebot vom Kaiser Augustus ausging, daß alle Welt geschätzt werde. Diese Schätzung war die allererste . . . Und jedermann ging hin, daß er sich schätzen liesse, jeder in seiner Stadt. Da machte sich auch auf Josef aus Galiläa, aus der Stadt Nazareth, in das jüdische Land, nach Bethlehem, zur Stadt Davids . . ."*, waarna pas op p. 144 weer het Christendom aan de beurt is, in een overegend Romeinse belichting (*"Der heidnische Staat und die Christen"*). In de tamelijk uitvoerige behandeling van de

Islam (169-174) wordt, zoals gezegd, van een Joodse invloed op de Islam niet gerept, van Joden — en Christenen — is alleen sprake waar het zonnetje van de Islamistische verdraagzaamheid schijnt: *"Die Religionen blieben durch die Araber unangetastet. In den Städten standen Moscheen, christliche Kirchen und Synagogen nebeneinander. Moslems, Juden und Christen verwalteten ihre religiösen Einrichtungen selbständig und hatten ihr eigenes Recht"* (p. 174).

Alles wat hier wordt gemist, schijnt te moeten worden ingehaald in deel 2 (*"Die europäische Christenheit"*), waar op p. 110 een overzicht wordt gegeven van de Joodse geschiedenis — of liever: van de vervolgingen van de Joden — van 721 v. Chr. tot na 1950 (*"seit 1950: Bedrückung in kommunistischen Staaten und Behinderung von Auswanderern nach Israel"*; vgl. Bijlage II), alsmede een kaartje van de *"Ausbreitung der Juden von 1000 v. Chr. bis 1945 n. Chr."* (p. 111). In twee "bronnen" (p. 60) wordt de droevige toestand van de Joden aan het begin van de Kruistochten geschilderd, in één bron hun discriminatie in het Keulen van 1404 (p. 110, vgl. Bijlage II).

In deel 3, met de paradoxale titel *"Europäische Weltgeschichte"*, van Lodewijk XIV tot het begin van de 1e Wereldoorlog, komen de Joden op — welgeteld — één bladzijde (161) voor, en wel in het kader van de *"Baubefreiung in Preußen"* (160-164), met één tekst over hun trieste toestand voor 1781, en twee korte teksten over hun "emancipatie" in 1812 (Bijlage III).

In deel 4: *"Die Welt im 20. Jahrhundert"* wordt op p. 58-62 de *"Judenverfolgung — Judenvernichtung"* door de Nazis, dus als een uitsluitend Duitse aangelegenheid (met uitzondering van het compacte overzicht van *"Der Antisemitismus"* vanaf 66 tot en met 1945 na Christus op p. 61) op een uiterst indringende en niets verbloemende wijze behandeld. Bovendien wordt uitvoerig de staat Israël in het kader van *"Der Nahost-Konflikt — Kreuzweg der Weltpolitik?"* (p. 247-255) aan de orde gesteld, met een wat zwaar accent, vooral aan het begin, op de Joodse strijd lust (Bijlage IV). De *"Vorgeschichte des Problems"* (!), wederom van 70 n. Chr. tot en met het begin van het Zionisme, wordt zeer beknopt geschetst op p. 249, waarna een aantal instructieve teksten en kaarten over het ontstaan van en de strijd om Israël volgen.

In de eveneens recente, driedelige methode van Wolfgang Hug c.s.: *"Geschichtliche Weltkunde"*, is het eerste deel gewijd aan de geschiedenis vanaf de Prehistorie tot aan het einde van de Middeleeuwen. De geschiedenis van de oudheid handelt hoofdzakelijk over Egypte, Athene (*"Die große Zeit der Griechen"*), het Romeinse Rijk en het vroege Christendom. De vroege geschiedenis van de Joden is hier ten offer gevallen aan de radicale reductie van de leerstof: geen Babyloniërs, Assyriërs of Phoeniciërs, geen niet-Atheense Grieken en dus ook geen Joden! Wel blijken de schrijvers, beter dan de auteurs van de hiervoor besproken methoden,

ingezien te hebben, dat een Christendom zonder Joden onverklaarbaar moet blijven, zodat bij de behandeling van het Christendom (hfst. 6) inderdaad over de Joden wordt gesproken (p. 76, vgl. *Bijlage V*).

Voor de Middeleeuwen wordt eveneens m.b.t. de Islam de Joodse — naast de christelijke — invloed op Mohammed gereleveerd: *"Er selbst hatte den Glauben der Juden und Christen an einen einzigen Gott kennengelernt"* (p. 94). Ook bij de Kruistochten komen, het kan niet missen, de Jodenvervolgingen aan de orde, en wel als onmiskenbaar een zaak van het sociale gespuis, in de *"Kreuzzug der armen Leute"*: *"Man sah auch Städter, sogar Strassenräuber und regelrechte Verbrecher im Zug. Ein heruntergekommener Graf namens Emich von Leinigen schlug vor, den Kreuzzug gleich hier im eigenen Lande gegen die Feinde Christi, d.h. gegen die Juden, zu eröffnen. Man begann in Speyer, doch der Bischof nahm die Juden in Schutz; so zog man nach Worms"* (volgt een fragment uit Runciman, p. 145). Ook aan het leven van de Joden in de middeleeuwse stad wordt een kort betoog gewijd, met een niet onbedenkkelijk accent op de rijkdom van de *"Juden im Ghetto"*: *"Die Juden blieben ungeachtet ihres Reichtums gewöhnlich aus der städtischen Gemeinschaft ausgeschlossen. Sie durften keine Christen heiraten und keine städtischen Grundstücke kaufen und mußten in eigenen Stadtvierteln, in Ghettos, wohnen . . ."* (p. 157).

In het tweede deel, waarin op een kleine 250 bladzijden vier eeuwen vanaf de Renaissance tot en met de 19e eeuw worden doorgenomen, vinden de Joden geen plaats (het *"Sachregister"* vermeldt wel Jezuiten en Jakobijnen, maar geen Joden). In het derde deel, dat de periode behandelt *"Von der Zeit des Imperialismus bis zur Gegenwart"*, komen de Joden ter sprake i.v.m. het nationaal-socialisme, de 2de Wereldoorlog en de staat Israël. De *"Verfolgung und Entrechtung der Juden"* (p. 111) onder het nationaal-socialistische regiem wordt summier maar onverbloemd beschreven, met een zwaartepunt in de Reichskristallnacht van november 1938 (p. 111; *Bijlage VI*). Uitvoeriger, en voortreffelijk, is de weergave van de *"Endlösung"* in het kader van de 2e Wereldoorlog (158-160; p. 158: *"Die Endlösung"*, p. 160: *"Die Mordbilanz"* — met tevens een opgave van de in Duitse gevangenschap omgekomen Russische krijgsgevangenen: ca. 3,5 miljoen). Zeer summier is dan weer de weergave van *"Die Entstehung des Staates Israel"* gebleven (twee alinea's op p. 252, van 1896 tot 1949), waarop een even beknopte behandeling volgt van het *"Nahost-Konflikt"* (252-255).

Welke conclusie valt nu te trekken uit dit overzicht van de behandeling van de Joden in drie Duitse geschiedenisboeken (waarvan twee afgeronde methoden)? De meest eenvoudige en harde conclusie zou kunnen luiden: zij komen er nogal bekaaid af. Als bij alle simpele gevolgtrekkingen blijven hier echter een aantal vragen open. Waarom zou men eigenlijk meer aandacht besteden aan dit volkje (komt een beschaving als die van China er in verhouding beter af)? En: hoeveel ruimte

blijft er in een zo beknopt bestek als het schoolboek in het algemeen over voor specifieke verschijnselen, zoals o.a. het Jodendom? En: komt het Jodendom er in andere landen — behalve uiteraard Israël — in de schoolboeken zo veel beter af?

Om met de tweede vraag te beginnen: het is onmiskenbaar, dat alle schoolboeken voor de geschiedenis worstelen met het probleem: waar zo veel te behandelen valt in zo weinig tijd, wat kunnen, wat mogen, wat moeten we weglaten? Waarop wij te maken krijgen met de eerste vraag, d.w.z.: wanneer wij de nodige *"Mut zur Lücke"* opbrengen, waarom zouden wij dan juist het Jodendom niet in deze "Lücke" laten (weg) vallen? En aangenomen dat "wij" (Nederlanders) dit mogen of moeten doen, waarom dan niet ook de Duitse auteurs van schoolboeken, en in hun kielzog zeer waarschijnlijk ook duizenden Duitse geschiedenisleraren?

Ons antwoord zou, wat onze burens de Duitsers betreft, kunnen luiden: natuurlijk moeten zij, en a fortiori de leraren geschiedenis, aandacht besteden aan de Joden en hun geschiedenis, omdat juist zij tegenover deze Joden zulk een grote schuld op zich hebben geladen, en ten einde het Duitse volk — dus hun leerlingen — van een bewustzijn van deze schuld, d.w.z. de schuld van de ouders en grootouders van deze leerlingen, te doordringen en deze scholieren althans tot een positievere en meer humane "Gesinnung" op te voeren.

Over alle consequenties en implicaties van deze taak, die wij onze collega's over de grens zo gaarne op de pedagogische schouders laden — en waarvan zij zich zonder twijfel veelal in hoge mate bewust zijn — kan en wil ik hier niet uitweiden; het is zonder meer duidelijk, dat dit noch een gemakkelijke, noch een aantrekkelijke opgave betekent, al was het maar, omdat waarschijnlijk geen enkel volk er geestelijk en psychisch erg toe bereid en in staat is, zo iets als een "collectieve schuld" te erkennen of zich voortdurend te spiegelen in het negatieve of zelfs gruwelijke beeld, dat het in zijn verleden moet aanschouwen. Wat dit beeld van het (recente) verleden betreft heeft waarschijnlijk geen volk het moeilijker dan de Duitsers, en met name de West-Duitsers (het regiem in de D.D.R. kan men wel toevertrouwen, zijn eigen positieve historische identificatie-patronen te produceren). Over de bereidheid en onbereidheid van de Duitse schooljeugd, het eigen nationale verleden te "bewältigen", kunnen de Duitsers zelf waarschijnlijk beter oordelen dan wij; en dan kan men, zeker m.b.t. tot de tragedie van de *"Endlösung der Judenfrage"* (of in de meer modieuze term: de *"holocaust"*) wel eens zeer pessimistische geluiden verneemen. *"Wahrscheinlich aber"*, schreef Günther van Norden niet zo lang geleden in *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* (21.Jg., 1970: *"Nationalsozialistische Judenverfolgung — Didaktische und methodische Überlegungen zu einem Unterrichtsproblem"*, p. 665) over de houding van Duitse scholieren, *"wird man eines konstatierten: nämlich eine erstaunliche Gleichgültigkeit dem Phänomen des Judenmordes gegenüber . . ."* De verklaring van

dit verschijnsel zoekt de auteur voornamelijk in de situatie buiten de school, de verantwoordelijkheid van het onderwijs blijft daarbij uiteraard een open vraag. Geen wonder, zijn wij misschien geneigd te antwoorden, ten overstaan van onze hiervoor beschreven bevindingen: waar moet, bij zulk een povere behandeling, de "betrokkenheid" vandaan komen? Waarop niettemin deze correctie valt aan te brengen, dat de confrontatie met het recente verleden in elk geval in de twee toonaangevende Duitse tijdschriften voor de geschiedenisdidactiek allerm minst uit de weg wordt gegaan.²

Om terug te keren tot de resultaten van ons korte onderzoek: het is onmiskenbaar dat deze resultaten ons wantrouwend zouden kunnen stemmen t.a.v. de gezindheid van de Duitse auteurs, van wie wij zouden kunnen vermoeden, dat zij met voorbedachte rade de Joden uit de Europese geschiedenis hebben willen elimineren, teneinde — om het heel cru te zeggen — de "Endlösung" nog eens historiografisch te voltooien. Deze hypothese lijkt mij eigenlijk weinig steekhoudend, zij zou pas enigszins aannemelijk kunnen worden, wanneer wij bij de auteurs en bij de toonaangevende Duitse geschiedenisdidactici enige neiging zouden ontdekken om de misdaden van het nazi-regiem te verheimelijken of te vergoelijken. En dit is bepaald niet het geval, noch in "*Fragen an die Geschichte*", noch in "*Geschichtliche Weltkunde*" (over "*Zeitaufnahme*" kan ik op grond van het eerste deel nog niet oordelen), noch — zoals gezegd — in de toonaangevende tijdschriften, noch in de tekstuutgaven voor het onderwijs.

Maar hoe — dit blijft toch de vraag — valt dan deze onderwaardering van de Joodse geschiedenis te verklaren? Ik meen dat — afgezien van de onvermijdelijke noodzaak tot stofbeperking — in hoofdzaak twee factoren een rol spelen, die — om het schijnbaar paradoxaal te formuleren — tegelijk op een traditie en op een breuk met de traditie terug te voeren zijn. Wat de traditie betreft: er bestaat — voor zover mijn kennis reikt — een zekere traditionele verontachtzaming van de Joodse geschiedenis door de leerboeken, en wel voornamelijk van de geschiedenis van de Joden in hun eigen identiteit, dus om zo te zeggen als "subject", in plaats van als object van discriminatie en vervolging. Het volstrekt unieke verschijnsel van een volk uit de Oudheid, dat een kleine tweeduizend jaren in zijn eigen geloof zijn eigen identiteit weet te handhaven te midden van in beginsel vijandige geloofssystemen, die niettemin op dit Jodendom als "wortel des geloofs" stoelden, is over het algemeen — buiten de joodse auto-historiografie — bepaald onderontwikkeld gebleven, en dit geldt wel niet alleen voor de schoolboeken.

Wat betreft de breuk met de traditie zou ik het volgende willen beweren, minder in apodictische zin als een uitgemaakte zaak dan als een hypothese — of zo men wil veronderstelling — die ik graag ter discussie stel. Bij deze hypothese ga ik er vanuit dat eeuwenlang, en in wezen vanaf de scheiding die zich met het ontstaan van

het Christendom tussen de geloofswereld van het Oude en die van het Nieuwe Testament voltrok, het Jodendom en de "wereld" van het Oude Testament in Europa door een typisch christelijke visie bepaald werden. Onder de wereld van het Oude Testament moet uiteraard het gehele oude Midden-Oosten worden begrepen, dat men tot in de 19de eeuw, toen de archeologische ontdekking van dit beschavingsgebied een aanvang nam, behalve door Griekse toch voornamelijk door Joodse ogen is blijven bezien. Dit *bezien* kan men ten dele letterlijk opvatten: eeuwenlang heeft de beeldvorming van het oude Oosten in hoge mate het karakter gedragen van een illustratie van de Bijbel (uit eigen ervaring weet ik hoe groot de invloed is geweest van een door Gustave Doré geïllustreerde kinderbijbel op mijn eigen kinderlijke beeldvorming van vooral de oudtestamentische wereld).

Dit bijbelse beeld nu is, zo komt mij voor, van twee zijden ten dele aangevuld en ten dele ondermijnd. Aangevuld én ondermijnd door de genoemde archeologische ontdekkingen, uitsluitend ondermijnd echter door een proces dat in zijn algemeenheid zeker in kerkelijke kringen scherp genoeg onderkend wordt, maar waarvan de consequenties voor onze eigen historische oordeels- en beeldvorming, alsmede voor het beeld dat wij bij onze leerlingen proberen te ontwikkelen, dus in historisch-didactische zin, m.i. toch nog te weinig gezien worden, te weten het proces van de secularisatie van onze wereld en van onze wereldbeschouwing. Dit proces is uiteraard niet aan één volk gebonden, maar voltrekt zich op Europese en geleidelijk ook op mondiale schaal, en betekent op geestelijk gebied een proces zo ingrijpend als wij, lijkt mij, over het algemeen maar ternauwernood kunnen bevatten. Voor ons historisch bewustzijn betekent het dat wij misschien nog vanuit een wetenschappelijk besef, maar ternauwernood meer vanuit een geloofsovertuiging in de Joden en hun geschiedenis een voorbereiding van het Christendom (kunnen) zien en dat de plaats van de Joden in de wereld en in de geschiedenis in "onze" ogen die kan worden van een in beginsel willekeurig, zij het ongetwijfeld curieus volkje, dat eeuwenlang zijn preciaire bestaan heeft geleid temidden van vreemde geloofswerelden. De verlichte afschuw, waarmee wij in dit perspectief de tegen dit volk eeuwenlang, en met name in onze eigen eeuw, bedreven wandaden registreren, kan dan zeer goed gebaseerd zijn op een wezenlijk onbegrip van de eigen aard en betekenis van de Joden en — diensgevolge — op een fundamentele onverschilligheid (keters, heksen, Hugenoten, Indianen, negers, Armeniërs, zigeuners, Joden en andere pechvogels van de geschiedenis — het wordt al gauw toch een overbelasting van of een "embarras de choix" voor het historisch mededogen). Van een jeugdige fanatiek, voor wie een Kuifje, Suske en Wiske een aanmerkelijk groter realiteitsgehalte bezitten dan een Abraham, Mozes en Christus (om van de niet-bijbelse "mythologie" nog te zwijgen), kan men niet verwachten, dat zij nog veel begrip zal op-

brengen voor de specifieke betekenis van een – om mysterieuze redenen – zogenaamd uitverkoren volk. Van de joodse geloofspraktijk zal, buiten Amsterdam, nauwelijks nog enige scholier weet krijgen, zodat de realiteit van het Jodendom voor de massa van de scholieren wel grotendeels tot het begrip "Israël" gereduceerd zal zijn (en in 1979/80 waarschijnlijk vaker met P.L.O. en olieproblemen dan met Kiboetziem en een dappere Davidsrol geassocieerd).³

Om mijn veronderstelling dat de tendentie om het aandeel van de Joodse geschiedenis in de schoolboeken te reduceren, die ik in de behandelde boeken vaststelde, niet zo zeer aan een Duitse kwaadwilligheid als wel aan de noodzaak tot stofbeperking en aan een veelomvattend proces van secularisatie toe te schrijven zou zijn, te staven, zou eigenlijk een uitgebreider vergelijkend onderzoek naar soortgelijke ontwikkelingen in binnen- en buitenland noodzakelijk zijn. Ik wil me hier echter beperken tot een kort verslag van mijn bevindingen m.b.t. enige Nederlandse schoolboeken voor geschiedenis, en dan nog hoofdzakelijk die voor de Brugklas. Het meest illustratief voor mijn hypothese lijkt *"Op zoek naar het Verleden"*, waar de stofbeperking tot uiting komt in een beperking van het aantal thema's (Prehistorie, Egypte, Grieken, Romeinen "Volken verhuizen"), niet echter in de bijna 50 pagina's die aan de Prehistorie zijn gewijd. Aan de Joden zijn daarentegen zes (smalle) regels gewijd bij het jaartal 70 n. Chr. (en wel op één lijn met de *"Opstand van de Bataven aan de Rijn"*): *"Opstand van de joden in Palestina. De joden eisten meer eerbied voor hun godsdienst, die maar één God kende (Jahweh). Het veel sterkere Romeinse leger verwoestte Jeruzalem en de tempel. Veel joden moesten in ballingschap gaan en raakten verspreid over alle gebieden van het Romeinse Rijk"* (p. 185). Bij een overzicht van de Egyptische geschiedenis van 4000 v. Chr. tot 1946 n. Chr. is wel sprake van Hyksos en Ethiopiërs, maar niet van de Joden (p. 89). Bij de behandeling van Augustus wordt wel diens regeringsperiode aangegeven (*"27 v. Chr.-14 n. Chr."*, p. 181), maar van een zekere Christus en zijn geboorte wordt niet gerept. Pas in het kader van *"het Romeinse Rijk in verval"* (p. 188 e.v.) is er even sprake van *"die merkwuurdigste godsdienst, die maar één God kende en die sprak van naastenliefde en verzoening: het christendom"* (*"Anderen ontdekten . . ."*, enz., p. 190), waarna men nog even iets leest over dit christendom bij Constantijn: *"Hij maakte een einde aan de vervolging van de christenen, doordat hij aan elke onderdaan volledige vrijheid van godsdienstkeuze gaf. Zelf heeft hij een tijdlang overwogen om ook christen te worden"* (p. 191). Over dit Christendom verder geen woord meer.

In *"Sprekend Verleden"* is de secularisatie zelf in zekere zin didactisch verwerkt in de confrontatie van de Bijbel met de evolutieleer (*"De bijbel en Darwin"*, pp. 16-19), zonder dat hier enig verband wordt gelegd tussen deze Bijbel en de Joden (het zelfde geldt voor de vermelding van de Bijbel bij de reproductie van Breughels toren

van Babel, p. 44/45). In de "eenheid" over Egypte (pp. 50-55: *"Op zoek naar het oude Egypte"*) is wel even sprake van de Bijbel als "bron"⁴, maar bij de negen (eigenlijk elf) "bronnen" ten gebruike van de leerling figureert juist niet het Oude Testament (aan de Hittieten zijn daarentegen drie bladzijden gewijd, 37-49). Pas waar het Christendom behandeld wordt, wordt ook nog even – in twee alinea's – de Joodse geschiedenis als voorbereiding doorgenomen (p. 124/5: *"De opkomst van het christendom/Het jodendom en Jezus van Nazareth"*; in de "eenheid" over *"De invloed van het christendom"* op p. 128/9 is tevens sprake van *"het heilige boek van de Israëlieten, het Oude Testament"*). De rol van de Joden bij de veroordeling en terechtstelling van Christus is op een niet onbedenklijke wijze weergegeven: *"Joodse leiders uit die tijd klaagden hem echter aan en een Joods gerechtshof veroordeelde hem ter dood. De Romeinse gouverneur liet het vonnis voltrekken. De Joodse leiders waren bang dat ze hun leiderschap zouden verliezen en de Romeinse gouverneur, Pontius Pilatus, vreesde een bedreiging van het Romeinse gezag"* (p. 125)⁵. De nauwe band tussen Oude en Nieuwe Testament en tussen Jodendom en Christendom wordt daarentegen duidelijk gereleveerd (p. 125: *"De leer van het christendom"*), terwijl aan het Christendom zelf een evenredige aandacht is besteed (14e hoofdstuk, pp. 123-130).

In *"Geschiedenis in Onderwerpen"* vinden de Joden een plaats in het rijtje van Egyptenaren, Soemeriërs, Assyriërs, Perzen en Feniciërs (thema 2, deel b: *"De volken van het Midden-Oosten"*, p. 43/44), net iets uitvoeriger behandeld dan de Feniciërs en aanmerkelijk beknopter dan de Egyptenaren. Na een overzicht van de Joodse geschiedenis van Abraham tot aan de terugkeer naar Juda onder Cyrus verdwijnen de Joden in de mist van de thematische organisatie. Waarom de eerste Christenen als *"een joodse groep"* werden beschouwd, zoals op p. 96 wordt onthuld, zal de leerling zonder nadere toelichting zeker duister blijven. Het Christendom zelf komt eerst terloops ter sprake in thema 4: *"Rome, van boerendorp tot wereldrijk"* (p. 78 e.v.), waar na *"het huiselijk leven in de keizertijd"* (nr. 9) ook nog iets over *"het christendom"* (nr. 10, p. 87) wordt verteld, met de even obligate als omineuze verklaring: *"De leiders van het joodse volk waartoe hij behoorde, haatten hem en brachten hem ter dood"* (hier wordt de rol van het Romeinse gezag en een Pilatus zelfs niet vermeld). Anecdotica over Nero's vervolging, Petrus' graf en de catacomben zijn daarentegen present.

De behandeling van het antisemitisme in het 4e thema van het derde deel van *"Geschiedenis in Onderwerpen"* getuigt zeker van de nobele intentie van de auteur(s), maar vormt geen compensatie voor de verdere afwezigheid van de Joden in de eerste twee delen. De Joden krijgen hier toch weer in eerste instantie, op één lijn met heksen en slaven, de rol toebedeeld van voorwerp van geloofsfanatisme, als subject van hun eigen geschiedenis blijven zij ook hier buiten het beeld (door het overmatig compacte karakter van het betoog kan

de leerling overigens de indruk krijgen dat "de joodse emancipatie" — p. 93 — reeds in de 18de eeuw zou hebben plaatsgevonden).

Opmerkelijk als een poging om, zij het wat nadrukkelijk en sentimenteel, sympathie te wekken voor de Joden als eeuwige underdogs van de geschiedenis is "Podium van het Verleden", dat al meteen aan het begin van het 8e hoofdstuk in het brugklasdeel de wandelende Jood door de woestijn laat sjouwen — niet uit Egypte naar het Beloofde Land, maar uit Juda naar het Babylon van Nebukadnezar: "Wat was het ver! En ze moesten nog zo'n eind lopen. Het was een lange stoet van wel 5000 joden die daar voorttrok door de woestijn. Bedroefd lieten de bannelingen hun hoofd hangen. Zouden ze nog ooit hun land Juda terugzien? Koning Nebukadnezar van Babylon (± 600 v. Chr.) had Juda veroverd . . .", enz. (hfdst. 8: De joden, p. 68). Ondanks een aanvankelijk nogal verwarrende chronologie (van Mozes tot aan de Romeinen, p. 68) geeft de eenvoudige, sterk verhalende tekst t.a.v. enige wezenlijke aspecten wel een heldere informatie; bij uitzondering krijgt de leerling hier ook iets te zien van het eigen Joodse geloofsleven in de foto van de Portugese synagoge in Amsterdam (p. 73, tegenover de aangrijpende foto op p. 72).

Even stereotiep als beknopt is de behandeling van de oudtestamentische geschiedenis van de Joden in de brugklasdelen van "Kleio" (p. 18/19), "Kroniek" (p. 21/22), "Wereld in Wording" (p. 41/42) en "Mensen en Machten" (p. 35; 113/4; deze verwijzingen betreffen slechts de belangrijkste passages). Alleen "Speurtocht door de Eeuwen" springt er uit door de uitgebreidheid van de informatie, hier wordt reeds in de allereerste regels nadrukkelijk gewezen op de uitzonderlijke positie van de Joden in de geschiedenis. "Dit volk", zo heet het in de inleiding tot het eerste hoofdstuk ("De vruchtbare maansikkel", p. 7), "was wat armer en ook minder machtig dan de bewoners van de drie grote rivierdalen. Daardoor kwamen de Israëlieten vaak onder invloed van hun burens te staan. Ze raakten ook nogal eens in de knel tussen de grote rijken van Egypte en Mesopotamië. En toch verdween het Joodse volk niet. Die mensen hadden iets apart: ze waren anders dan de buurvölker. En al kostte het vaak moeite, dat eigen karakter wisten ze te bewaren". Een nadere specificatie van dit eigen karakter vindt men in het uitvoerige vertoog over Israël op de pagina's 14-18. De joodse oorsprong van het Christendom, met name in de Messias-verwachting, wordt duidelijk omschreven (p. 78). Ten aanzien van het Joodse aandeel aan de dood van Christus ("De Joodse leiders hebben Jezus laten doden, omdat ze vonden dat zijn leer in strijd was met die van het Oude Testament", p. 78) is het boek, als zo vele boeken, aanvechtbaar (de faux-pas van de oorspronkelijke versie: "De Joodse leiders hebben Jezus uit de weg geruimd . . .", is gelukkig gecorrigeerd).

Van een werkelijke behandeling van de Prehistorie is in "Speurtocht" daarentegen geen sprake, in een opvallende tegenstelling tot de aanpak van "Op zoek naar het

Verleden" wordt hierover met een paar aanduidingen volstaan (p. 7/8). Mijn veronderstelling van een invloed van de secularisatie op de leerstofkeuze zou men in de confrontatie van deze twee methoden bevestigd kunnen zien; ik moet echter toegeven dat deze tendentie zich in de Nederlandse leerboeken minder radicaal lijkt door te zetten dan in de behandelde Duitse methodes. De veronderstelling van een Duitse kwaadwilligheid lijkt echter moeilijk te rijmen met de uitvoerige en onverbloemde wijze waarop de "Endlösung" (resp. "holocaust") door de Duitse leerboeken wordt behandeld. Over onze eigen leerboeken hebben wij wat dit betreft al heel weinig reden tot zelfingenomenheid (als dieptepunt wil ik alleen de vijf desbetreffende regels in "Wereld in Wording" 4 havo/vwo, p. 146 releveren)⁶. Verdergaande of scherper geprofileerde conclusies m.b.t. de hieresignaleerde problematiek wil ik nu overlaten aan een eventueel nader onderzoek, aan een mogelijke discussie en aan de toekomstige ontwikkelingen.

Nawoord en literatuuropgave

Na voltooiing van dit artikel ontving ik van de uitgever het brugklasboek van "Hoe mensen veranderen" (door H. van Galen Last, Wolters-Noordhoff, Gron. 1979). Hier wordt, m.b.t. "het geloof van Israël" (p. 69), inderdaad gepoogd de leerlingen te doordringen van het wezen van het Joodse monotheïsme, met een sterke klemtoning van de ethische implicaties van deze leer (meer in de geest van Martin Buber, komt mij voor, dan van Arnold Toynbee).

De Duitse leerboeken in kwestie zijn:

- Zeitaufnahme — Geschichte für die Sekundarstufe I. Band 1. Herausgeber: Dr. S. Graßman (en vele "Autoren"). Westermann, Braunschweig 1979.
 - Fragen an die Geschichte. Geschichtliches Arbeitsbuch für die Sekundarstufe I. Herausgegeben von H.D. Schmidt.
 - Band 1.: Weltreiche am Mittelmeer. Bearbeitet von H.D. Schmid, M. Lampl, D. Rothenhofer.
 - Band 2.: Die europäische Christenheit. Bearbeitet von W. Borth (en vele anderen).
 - Band 3.: Europäische Weltgeschichte. Bearbeitet von Gertrud Bühler (en anderen).
 - Band 4.: Die Welt im 20. Jahrhundert. Zusammengetragen und bearbeitet von H. Großche (en vele anderen).
 - Geschichtliche Weltkunde.
 - Band 1.: Von der frühen Zeit der Menschen bis zum Beginn der Neuzeit. Von W. Hug und H. Busley, unter Mitarbeit von Fr. Bahl.
 - Band 2.: Vom Zeitalter der Entdeckungen bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Von W. Hug (en anderen).
 - Band 3.: Von der Zeit des Imperialismus bis zur Gegenwart. Von W. Hug (en anderen).
- Verlag Moritz Diesterweg, Frankfurt a.M., Berlin, München 1975/76.

Specificatie van de vermelde Nederlandse leerboeken:

- Op zoek naar het verleden, deel 1. Auteurs: M.C.J. Heijligers, S.A.J.J. Aarts. Wolters-Noordhoff, Gron. 1978.
- Sprekend Verleden. Een geschiedenis van de wereld I. Re-

- dactie: L.G. Dalhuisen en P.M. Latour. J.H. Gottmer, Haarlem 1978.
- Geschiedenis in Onderwerpen. Aspect van wereldoriëntatie. Brugklasboek. Redacteur: W.F. Kalkwiek. Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1975.
 - Podium van het Verleden 1. Auteurs: E.C. Kalle, drs. G.A. Huijbregts, drs. J.S. Wijne. 4. druk. Wolters-Noordhoff, Gron. 1977.
 - Kleio op de brug. Geschiedenis voor de brugklas. Auteurs: A.B. Ceulaert en O. Feitsma. Uitgeverij N.I.B., Zeist 1970.
 - Kroniek. Geschiedenis voor v.w.o./h.a.v.o./m.a.v.o. Deel 1 voor de brugklas. Auteur: B. van Wakeren. Wolters-Noordhoff, Gron. 1971.
 - Wereld in Wording. 1. Brugklasboek. Auteurs: "Novem". G.B. van Goor Zonen. Den Haag 1971.
 - Mensen en Machten. Thematische leergang geschiedenis voor het voortgezet onderwijs. 1 Brugklas. Auteurs: A. Adang/Dr. F.E.M. Vercauteren. 7. Druk. Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1973.
 - Speurtocht door de Eeuwen. Deel 1.: Prehistorie, Oudheid en Middeleeuwen. Auteurs: Drs. J.W. Marsilje, Prof. Dr. H.W. Pleket en Prof. Dr. D.J. Roorda. 2. Druk. Wolters-Noordhoff, Gron. 1978.

De analyse van Dr. P.F.M. Fontaine: "Kirche und Religion in den niederländischen Lehrbüchern der Geschichte für die Oberstufe" (in de "Schriftenreihe des Georg-Eckert-Instituts für internationale Schulbuchforschung", Bd. 23, Braunschweig, 1977: "Religion und Kirche im industriellen Zeitalter", pp. 186-195) toont m.b.t. het Jodendom (p. 189/190: "Das Judentum") een weinig verheffend beeld; het geloof van de Joden komt volgens Fontaine in deze leerboeken even weinig tot zijn recht als de gruwelen van de "Endlösung" ("Ja, es gibt Autoren, für welche nicht einmal die 'Endlösung' existiert"). Aan de "Jüdische Geschichte in deutschen Geschichtslehrbüchern" is een degelijke studie gewijd van Saul B. Robinsohn en Chaim Schatzker (in de "Schriftenreihe des internationalen Schulbuchinstituts", Bd. 7, Braunschweig 1963), die helaas in zoverre al weer verouderd is, dat hier over het algemeen nog sprake is van een aanmerkelijk bredere aandacht voor de Joodse geschiedenis dan in de door ons gesignaleerde boeken. De recente studie van Werner Habel: "Jüdische Geschichte im deutschen Geschichtsunterricht" (in het tijdschrift "Neue Unterrichtspraxis", Jg. 11, 1978, pp. 481-490) handelt niet over de leerboeken; het geeft aan het einde wel een goede literaturopgave.

Ter informatie: het "Internationale Schulbuchinstitut" in Braunschweig is na de dood van zijn stichter naar hem vernoemd: "Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung" (1975).

Noten

1. Bij de conceptie van deze titel heeft, zoals ik mij achteraf realiseerde, een reminiscentie aan de Nederlandse vertaling van Franz Werfel: "Der veruntreute Himmel" ("De verduisterde hemel", vertaald door Alice van Nahuys, Amsterdam 1946) een rol gespeeld. Het Nederlandse "verduisterd" impliceert uiteraard de dubbele betekenis van "opgelicht" (of: "achterover gedrukt") en "duister" (of donker) gemaakt".
2. Heft 4 van de 4. Jahrgang, 1979, van "Geschichtsdidaktik" bevat twee bijdragen over het nationaal-socialisme: "Nationalsozialismus im Geschichtsunterricht – Neue Perspektiven seit 'Holocaust'?" van Falk Pingel en een "Unterrichtseinheit zur Fernsehserie Holocaust" van Berndt Otte, alsmede van Frank Niess een "Literaturbericht": "Die 'deutsche Frage' im Unterricht"; het oudere "Geschichte in Wissenschaft und Unterricht" is de lezers van Kleio wel bekend.
3. In een recent interview met Cees Veltman (Hervormd Nederland, 22/12/1979, p. 3) zegt Judith Belinfante, directrice van het Joods Historisch Museum in Amsterdam: "Het is opvallend

dat scholieren uit de hoogste klassen van het VWO vaak geen onderscheid maken tussen Joden en zionisten en dat ze veelal pro-Palestijns zijn. Hoe sterker politiek bewust, hoe meer dat speelt".

4. "Uit verschillende bronnen, waaronder de bijbel, weten we dat andere volken in tijden van hongersnood voedsel kochten in Egypte. Misschien ken je het verhaal van Jozef en zijn broers die graan in Egypte gingen kopen" (p. 51).
5. De fatale invloed die de voorstelling van de "vermoording van God" door de Joden tot in onze eeuw heeft uitgeoefend, is – grondig gedocumenteerd – uiteengezet in het indrukwekkende boek van Jules Isaac: "Jésus et Israël" (Nouvelle édition, Paris 1959). Ik verwijs in het bijzonder naar het desbetreffende vierde deel: "Le crime de déicide (pp. 349-549). Isaac toont hier aan, hoe methodisch reeds in het N.T. gepoogd is de verantwoordelijkheid van Pilatus te reduceren ten ongunste van de Joden.
6. De passage luidt: "Het zwaarst getroffen werden de joden. Men kan zich geen misdaad voorstellen, hoe brutaal of hoe geraffineerd ook, of het is door de Duitsers tegenover hen begaan. In de verschillende 'vernietigingskampen' werden 4 miljoen joden afgeemaakt. Nog 2 miljoen vonden op andere wijze de dood" (5. druk, 1978, p. 146).

Bijlage I

Jahwe, der Gott von Israel

Schon vor der Zeit des Zarathustra gab es im Königreich Israel seit 1000 v. Chr. einen *Eingottglauben* an Jahwe. Um 1300 v. Chr. hatten ihn zuwandernde Kleinviehhirten aus dem Nordwesten der Arabischen Halbinsel mitgebracht. Jahwe hatte sich ihnen in Erscheinungen als ihr eigener und einziger Gott offenbart. Auf der Wanderschaft wurde er auf einem tragbaren Thron, der sogenannten 'Bundeslade' mitgeführt. Dies wird im 4. Buch Moses Kapitel 10 beschrieben:

„Darauf brachen sie auf vom Berg Jahwes und zogen drei Tagereisen weit, und die Lade des Bundes Jahwes zog vor ihnen her, um ihnen einen Platz zu zeigen, wo sie rasten konnten. Und die Wolke Jahwes schwebte bei Tage über ihnen. Und jedesmal wenn die Lade aufbrach, sagte Moses: ‚Steh auf Jahwe‘.“

In Palästina wurde Jahwe Mittelpunkt einer Kultgemeinschaft mehrerer Stämme, die sich nun 'Volk Israel' nannten. Jahwe war ihr alleiniger Gott, der keine andern Götter neben sich duldete. Er war der einzige rechtmäßige Weltenlenker. Wer ihn anbetete, hatte Anspruch auf die Führung unter den Völkern der Erde.

Seit dem 8. Jahrhundert v. Chr. forderten begeisterte Anhänger, sogenannte 'Propheten', seine Anerkennung von jedermann. Es wurden also allen Menschen der Eintritt in die Bekenntnisge-

meinschaft des Jahwe angeboten, auch denen, die nicht zum Volk Israel gehörten. Beim Propheten Jesaja Kapitel 44 Vers 6 spricht Jahwe: „Ich bin der Erste und ich bin der Letzte und außer mir ist kein Gott.“

Bijlage II

B 20

(a) Versuche anhand von K 1 eine Aussage über die Zahl der Geistlichen in Köln zu machen. (b) Schließe nach K 1 und B 20 auf die Aufgaben der „Stadtmönche“.

d) Weitere Menschengruppen

Q 8 Verordnung des Kölner Rats, 1404

„Juden und Jüdinnen, die in Köln wohnen und als Fremde herkommen, sollen solche Kleidung tragen, daß man sie als Juden erkennen kann: Sie sollen an ihren Überröcken und Röcken Ärmel tragen, die nicht weiter als eine halbe Elle sind. – Pelzwerk darf an den oberen und unteren Enden der Ärmel nicht sichtbar sein. – Die Mäntel müssen Fransen haben und mindestens bis zu den Waden reichen. – Sie sollen keine Seidenschuhe weder im Haus noch draußen tragen. – Oberhalb des Ohrläppchens dürfen sie sich nicht scheren lassen, es sei denn es ließe sich einer den Kopf kahl scheren. – Ein jüdisches Mädchen darf nur ein Haarband unter 6 Gulden Wert und unter zwei Finger breit tragen. – An Werktagen dürfen jüdische Frauen Ringe von höchstens drei Gulden Wert tragen, an jeder Hand nur einen.“ (W. Stein, Akten zur Geschichte der Verfassung und Verwaltung der Stadt Köln im 14. und 15. Jahrhundert, Bd. II, Bonn 1895, S. 551 f.)

Weshalb erließ man diese Bestimmungen?

T 8 Vertreibungen und Wanderungen der Juden

721–530 v. Chr. Babylonische Gefangenschaft

721 Die Juden werden ins Assyrische Reich gebracht

597 Die Juden werden nach Babylon gebracht

530–70 v. Chr. Vertreibungen durch Perser und Griechen

Juden wandern in die Reiche von Cyrus und Alexander sowie nach Spanien, Italien, Nordafrika, Jemen.

70 v. Chr. – 320 n. Chr. Wanderungen unter den Römern

48 v. Chr. Caesar gibt den Juden Religionsfreiheit

6. n. Chr. Rom nimmt die jüdischen Provinzen unter direkte Herrschaft

70 Titus plündert Jerusalem

135 Hadrian zerstört Jerusalem und den Tempel. Vertreibung. Zerstreuung der Juden im ganzen römischen Reich.

640–1400 n. Chr. Wanderungen unter den Moslems

640–808 Juden in Kairo, Bagdad, Fez, Spanien, Sizilien

1096–1880 n. Chr. Wanderungen unter Katholiken

820 Ludwig der Fromme gibt den Juden Schutzbriefe

1096 Kreuzzugsverfolgungen beginnen

1215 Päpstliche Bulle: Juden müssen Abzeichen tragen

1133 Juden werden nach Polen eingeladen

1182–1394 Vertreibung aus Frankreich

1290 Vertreibung aus England

1492 Vertreibung aus Spanien. Flucht nach Italien, in die Türkei, nach Antwerpen

1789 Juden erhalten gleiche Bürgerrechte in Frankreich

1762–1917 n. Chr. Verfolgung in Osteuropa

1762 Verbot der Einwanderung in das russische Kerngebiet

seit 1881 Verfolgung und Vertreibung in großen russischen Städten

1933–1945 n. Chr. Verfolgung in Europa durch den Nationalsozialismus

seit 1950: Bedrückung in kommunistischen Staaten und Behinderung von Auswanderern nach Israel

(a) Beschreibe die Szene auf B 21. (b) Die Jahreszahlen in K 6 geben die Ankunft der Juden in den einzelnen Gebieten an. Wie unterscheidet sich die blau gezeichnete Wanderungsbewegung von der roten? (c) Wodurch ist die Geschichte der Juden bestimmt? (d) Orientiere dich über das Schicksal der Juden in Europa unter dem Nationalsozialismus.

B 21 Pfandleiher in Genua, 14. Jahrhundert. Der Pfandleiher ist u. a. durch seine Kopfbedeckung als Jude gekennzeichnet, vgl. auch Q 8. Nur Juden durften Pfänder gegen Geld nehmen oder Geld gegen Zinsen verleihen; vgl. dazu K 5.

Bijlage III

Q 13 Die Lage der Juden, 1781

„Fast in allen Teilen Europas zielen die Gesetze ... dahin ab ... zu verhindern, daß die Zahl ... der Juden vermehrt werde. In einigen Staaten hat man ihnen den Aufenthalt ganz versagt ... Hat man ihnen [den Aufenthalt] bewilligt, so muß er dieselbe jährlich durch eine starke Abgabe wieder erkaufen ... Von der Ehre dem Staat ... sowohl im Frieden als im Krieg zu dienen, ist er ... ganz ausgeschlossen ... der Ackerbau ist ihm ... untersagt, und fast nirgends kann er [Grund und Boden] besitzen. Jede Zunft [schließt ihn aus] ... Ihm bleibt kein anderer Weg ... sich zu ernähren als der Handel ... [Die Juden sind] ... meistens auf einen sehr kleinen Detailhandel eingeschränkt ... Sie werden gezwungen, ihr Geld, das sie selbst nicht benutzen können, an andere zu verleihen ... [Die Lage der Juden ist] der Aufklärung unserer Zeiten unwürdig ... Unseren ... Staaten muß jeder Bürger

willkommen sein, der die Gesetze beobachtet und durch seinen Fleiß den Reichtum des Staates vermehrt." (C. W. Dohm, Über die bürgerliche Verbesserung der Juden. Berlin und Stettin 1781. S. 7 ff.)

Q 14 Aus dem Judenedikt des preußischen Staates, 1812

„§ 1 Die in unseren Staaten jetzt wohnhaften . . . Juden und deren Familien sind für . . . preußische Staatsbürger zu achten. § 2 . . . unter der Verpflichtung daß sie [sich] bei Führung ihrer Handelsbücher . . . bei Abfassung ihrer Verträge und . . . Willenserklärungen der deutschen . . . Sprache, und bei ihren Namensunterschriften . . . deutscher oder lateinischer Schriftzüge bedienen. § 8 Sie können daher akademische Lehrstühle . . . erwerben, auch alle erlaubten Gewerbe . . . treiben. § 15 Sie sind gehalten, alle den Christen . . . obliegenden bürgerliche Pflichten zu erfüllen [einschließlich Militärdienst].“ (E. R. Huber, Dokumente Bd. I. S. 45 f.)

Q 15 Die Ansicht des Finanzministeriums, 1816

„2. [Wir müssen] . . . bemüht sein, [die Juden] möglichst unschädlich zu machen. 4. Der Übertritt . . . zur christlichen Religion . . . muß erleichtert werden und mit demselben sind ohne Ausnahme alle staatsbürgerlichen Rechte [zu verknüpfen].“ (I. Freund, Die Emanzipation der Juden in Preußen unter besonderer Berücksichtigung des Gesetzes vom 11. März 1812. Bd. 2 Urkunden. Berlin 1912)

(a) Welche Hinderungsgründe stehen der Gleichberechtigung der Juden entgegen? (b) Wer und was spricht für ihre Gleichberechtigung?

Bijlage IV

X. Der Nahost-Konflikt – Kreuzweg der Weltpolitik?

Das Problem Nahost

Q 1 Interview mit Mohsen, dem „Verteidigungsminister“ der PLO, DIE ZEIT v. 12. 12. 1975

„ZEIT: Würde ein Palästinenserstaat, der auf die ehemals

jordanische Westbank [westlich des Jordans] und den Gaza-Streifen beschränkt wäre, den Palästinensern genügen?

MOHSEN: Nein, niemals. Wir wollen jedes Feld, jedes Dorf und jedes Haus, das uns damals gehörte, zurückhaben . . . Das Naturrecht ist auf unserer Seite.

ZEIT: Kann den Israelis dieser nationale Selbstmord zugemutet werden?

MOHSEN: Sie müssen es einsehen, aber sie werden es erst einsehen, wenn sie . . . vor uns auf den Knien liegen, wenn wir sie militärisch kurz- und klingsgeschlagen haben.

ZEIT: Also kein Friede in Sicht?

MOHSEN: Zur Zeit weder Krieg noch Frieden. Und in Zukunft wieder Krieg, neue Kriege. Das ist unvermeidlich.“

Q 2 Ariel Scharon, israelischer General und Kriegsheld, 1976

„Kriegsverhinderung und Frieden sind wichtige, aber nicht national vorrangige Ziele. Ich will frei leben, den Staat Israel entwickeln und mit Millionen neuer Juden bevölkern, ohne Einmischung von außen, ohne arabische Maschinengewehre und Kanonen, die unsere Flugzeuge und Städte beschießen können . . . Dafür bin ich bereit, weitere zehn Kriege zu führen – um zu gewinnen.“ (ZEIT-Magazin vom 30. 4. 1976, S. 10)

T 1 Nachgewiesene Öl-Reserven und Öl-Verbrauch der Welt, 1975

	Reserven	Verbrauch
Nordamerika	6%	32%
Mittel- und Südamerika	5%	6%
Westeuropa	4%	23%
Naher Osten	56%	3%
Afrika	10%	2%
Mittlerer u. Ferner Osten.	3%	14%
Australien	16%	20%
Osteuropa. UdSSR. VR China		

(ESSO in ZEIT-Mag. v. 9. 7. 76)

1973 waren die Bundesrepublik Deutschland zu 55%, England zu 51%, Frankreich zu 67%, Japan zu 74% von arabischem Öl abhängig.

K 1 Ölströme, 1972 (in Mio. Tonnen)

Siehe auch B 7, S. 236; T 10–12, Q 18, S. 264

Bijlage V

Die Juden	Zur Zeit des Kaisers Augustus waren in Rom viele Götter anerkannt. In einem Tempel, dem Pantheon (vgl. S. 61), wurden sie sogar alle zugleich verehrt. Die Juden, deren Land Judäa römische Provinz geworden war, verabscheuten eine solche Vielgötterei. Sie hatten nur einen Gott: Jahwe. Moses und die Propheten hatten dem jüdischen Volk in „Heiligen Schriften“ mitgeteilt, was sie von Jahwe erfahren hatten. Daran hielten die Juden für alle Zeit in ihrem Glauben fest, auch dann noch, als die Römer ihre Hauptstadt Jerusalem im Jahre 70 n. Chr. zerstörten und sie schließlich 135 n. Chr. ganz aus ihrer Heimat vertrieben.
Jesus Christus	Zur Zeit des Augustus lebte ein jüdischer Glaubenslehrer namens Jesus, der Messias oder Christus (Gesalbter Gottes) genannt wurde. Er gab dem Glauben an Jahwe einen neuen Sinn und wurde auf Betreiben seiner Gegner wegen seiner Lehre hingerichtet. Seine Anhänger hielten jedoch an seiner Botschaft fest und verkündeten, daß Jesus Christus auferstanden und ihnen begegnet sei. Da sie Christus als Sohn Gottes anerkannten, wurden sie von den Juden, die am alten Jahwe-Glauben festhielten, bekämpft.
Christen in Rom	Auf dem Weg zur Weltreligion. Von dem römischen Geschichtsschreiber Tacitus erfahren wir, daß es im Jahre 64 n. Chr. schon zahlreiche Christen in Rom gab: „Christus, von dem dieser Name abgeleitet ist, wurde unter der Regierung des Tiberius von dem Prokurator Pontius Pilatus hingerichtet. Dadurch wurde der verderbliche Aberglaube für den Augenblick unterdrückt, brach aber doch wieder aus und verbreitete sich nicht nur in Judäa, dem Ursprungsland dieses Übels, sondern auch in der Stadt Rom . . .“ (Tacitus, Annalen 15,44. In: Geschichtliche Quellenhefte mit Überblick, Heft 2, a.a.O., S. 66)
Apostel Paulus	Einer der Wortführer unter den Christen in Judäa war Paulus. Er stammte aus einer jüdischen Familie im Ausland und war erst später Christ geworden. Paulus sprach Griechisch und besaß das römische Bürgerrecht. So war es ihm möglich, in andere Provinzen des Römischen Reiches zu reisen. In den Städten versammelte er interessierte Leute um sich und erklärte ihnen, was Jesus Christus den Menschen zu sagen habe. Er konnte durch seine Worte und durch sein Beispiel viele von der neuen Lehre überzeugen. Wer sich dazu bekennen wollte, erhielt die Taufe. Die Getauften bildeten eine feste Gemeinschaft, eine „Gemeinde“. Den Christengemeinden mehrerer griechischer Städte sowie einer Gemeinde in Rom sandte Paulus längere Briefe. Zusammen mit Schriften anderer Zeugen vom Leben des Jesus Christus bilden diese Briefe das „Evangelium“ oder das „Neue Testament“ (in Ergänzung zu den jüdischen Schriften des „Alten Testaments“).
Das Evangelium	Anders als der jüdische Glaube blieb die christliche Religion nicht auf ein Volk beschränkt, sondern wandte sich an die Menschen verschiedener Sprache und unterschiedlicher Kultur. Sie konnte eine Weltreligion werden.

(1) Schreibe auf, was du aus dem Bericht von Tacitus alles erfahren konntest.
(2) Der Zustand des Römischen Reiches zur damaligen Zeit bot günstige Voraussetzungen für die Missionsreisen des Paulus. Inwiefern? Wiederhole S. 59f.

Bijlage VI

Verfolgung und Entrechtung der Juden. Der terroristische und brutale Charakter des NS-Regimes entlarvte sich deutlich in der Behandlung der jüdischen Minderheit. Die „Nürnberger Gesetze“ von 1935 bezeichneten die jüdischen Mitbürger nur noch als „Staatsangehörige“. „Alleinige Träger der vollen politischen Rechte“ blieben die „Staats- oder Reichsbürger“, zu denen nur noch nachgewiesene „Arier“ gehören konnten. Einzelbestimmungen legten fest, wer als Jude oder als „Mischling“ zu gelten hatte (vgl. S. 112). Ehen zwischen Juden und Nichtjuden standen unter strengen Strafen. 1938 folgten dem Berufsverbot für jüdische Ärzte und Rechtsanwälte gezielte Verhaftungs- und Ausweisungsmaßnahmen. Als der Sohn eines Betroffenen in Paris einen Angehörigen der deutschen Botschaft erschoss, war das ein will-

Nürnberger Gesetze

kommenes Signal für ein Pogrom größten Ausmaßes: die von der Partei inszenierte „Reichskristallnacht“. Zwischen dem 9. und 11. November 1938 zündeten SA-Männer und Parteimitglieder an vielen Orten jüdische Gotteshäuser an und zerstörten jüdische Geschäfte und Wohnungen. „91 Fälle von Tötungen“ wurden zugegeben. Der Sachschaden betrug mehrere 100 Mio. RM. Über 35000 verhaftete Juden kamen in die Konzentrationslager. Erstmals gab es Unwillen in breiteren Schichten der Bevölkerung: „Eine ordentliche Regierung läßt keine Schaufensterscheiben zerschlagen!“ An der nun folgenden „Zwangsarisierung“ aller jüdischen Unternehmen, Geschäfte und Handwerksbetriebe dagegen bereicherten sich viele, die jetzt jüdische Wirtschaftsbetriebe für wenig Geld erwerben konnten.

Ausgebrannte Synagoge in Berlin Fasanenstraße (1938).

Cees van der Kooij

„Geschiedenis & vooroordeel”

Echte historisch-didactische publikaties in ons taalgebied zijn in aantal zeer beperkt. Alleen dat al maakt het verschijnen van een geschiedenisdidactiekboek tot iets bijzonders.

In het vroege najaar van 1979 verscheen eindelijk – na een lange voorgeschiedenis en na talloze vooraankondigingen – het boek „Geschiedenis & Vooroordeel” van Jan Bisschops en Ben Smulders (Zeist-1979-uitgeverij NIB – 264 pagina’s – f 45,-).

Beide auteurs zijn historici, beiden hebben als werkterrein (gehad) de Pedagogische Academie. Bisschops is verbonden aan de Pedagogische Academie „Oude Dijk” te Tilburg en Smulders werkt nu aan het Moller Instituut te Tilburg.

Ontstaansgeschiedenis

Vanaf 1973 hebben de auteurs aan hun boek gewerkt. En toen hun opzet enigszins vaste vormen begon aan te

nemen, hebben ze contact gezocht met een uitgever. Er is toen – bij mijn weten – iets bijzonders gebeurd. De uitgever heeft alle copij achterelkaar uitgetypt en dit alles – provisorisch ingebonden – voorzien van een groen omslagje. Onder de titel „Geschiedenis en vooroordeel. Schets van een didactiek en methodiek van het geschiedenisonderwijs” stuurde de uitgever deze proefuitgave naar een aantal geschiedenisdidactiekdocenten, met het verzoek om een oordeel te geven over het manuscript.

Kennelijk was dit oordeel niet al te gunstig, want de auteurs kregen te verstaan, dat ze maar naar een andere uitgever uit moesten zien. En dat lukte tenslotte. Uitgeverij NIB te Zeist maakte er een op het eerste gezicht mooie uitgave van met een omslagontwerp van P. Goe-mans. Aangezien vergelijking van de twee uitgaven (de provisorische en de uiteindelijke) enige merkwaardige zaken opgeleverd heeft, zijn in de hieronder volgende bespreking zo nu en dan ook gegevens uit de provisorische editie verwerkt.

Opzet en inhoud

De auteurs zijn tot hun boek gekomen vanuit hun belangstelling — die ze stellig zullen delen met vrijwel alle geschiedenisdidactiekdocenten — voor de beeldvorming en de betekenis ervan: "Het is onze overtuiging dat beelden van vroeger, of concreter, van waardeningen voor en verklaringen van de veranderingen in de tijd, geen vrijblijvende zaken zijn, maar invloed hebben op ons denken en handelen" (pag. V).

"Veranderingen" en "anders zijn" zijn de trefwoorden, die ons brengen bij de titel "Geschiedenis & Vooroordeel". Maar het gaat de schrijvers meer nog om de verklaringen van de "veranderingen" en voor het "anders zijn". Op pagina 14 wordt dan ook gesteld: "Het meest wezenlijke van dit boek zal zijn de lezer een methodiek aan te bieden om deze beeldvorming te toetsen".

Zes hoofdstukken hebben de auteurs nodig om iets duidelijk te maken van het beeldvormingsproces en om hun keuze van een methodische invalshoek te verantwoorden. Zij zetten zich af tegen de veelvuldig voorkomende idealistische verklaringen voor ontwikkelingen in het historisch proces en pleiten voor materialistische verklaringen, vanuit de economische en sociale gegevens: "We zoeken de verklaring voor het ontstaan, voortbestaan en veranderen van de samenleving in sociaal-economische verhoudingen" (pag. 91). Zonder dat ze overigens willen vervallen in nieuwe eenzijdigheid: "Hoofdstuk 8 en 9 pogen te laten zien dat het anders kan, zoder de kinderen over te leveren aan de materialistische beeldvorming — want dan zou je een nieuwe eenzijdigheid creëren met alle consequenties van dien" (pag. V).

De zes hoofdstukken zijn — voor wat betreft de beeldvorming in het algemeen — gebaseerd op het boek van Mok en De Jager "Grondbeginselen der sociologie". Voor wat betreft de beeldvorming van het historisch proces steunen de auteurs volledig op het boekje van Harmsen "Inleiding tot de geschiedenis". Deze keuze motiveerden ze als volgt: "Het boek boeide ons door het onderkennen van het gewicht van de sociaal-economische structuur als een goede methodiek om beeldvorming ten aanzien van het historisch proces op zijn realiteitswaarde te toetsen" (pag. 54-55). Aan de hand van een artikel van Loek Zonneveld uit "De Groene" komt in het zevende hoofdstuk de beeldvorming in de lagere schoolboekjes aan de orde. De conclusie is voorspelbaar: de boekjes dragen bij tot valse beeldvormingen en vooroordelen.

En dan de praktijk in de vorm van twee hoofdstukken "Experimenten" (hoofdstuk 8 en 9). Verslagen van projecten, met er tussendoor enkele didactische opmerkingen. De toezegging van de aanbieder van een methodiek (zie boven) wordt hier weer ingeslikt: "Ook wij hebben geen kant-en-klaar antwoord, geen afgeronde methodiek" (pag. 109).

Tot slot twee hoofdstukken didactiek: hoofdstuk 10 "De didactische componenten: doel en proces" en

hoofdstuk 11 "Het gebruik van audio-visuele hulpmiddelen". Het geheel wordt afgesloten met een literaturopgave.

De doelgroep

De boven weergegeven opzet en inhoud leent zich voor het maken van talrijke kanttekeningen. Alvorens ik daartoe overga, is het zinvol eerst vast te stellen voor wie het boek bestemd is. Duidelijke uitspraken hierover ontbreken. Opvallend groot is het aantal voorbeelden uit de basisschoolwereld (zowel in hoofdstuk 7 over de methodes, als in hoofdstuk 8 "Experimenten I"). Afgezien van citaten uit het "Onderbouwrapport" gaan de didactische hoofdstukken 10 en 11 vrijwel helemaal over de basisschool. In het "Woord Vooraf" roepen de auteurs belangstellenden op om een werkgroep te gaan vormen met het doel nieuwe methoden te gaan maken voor de schoolsoorten basisonderwijs, LBO en MAVO. Uit dit alles lijkt me de conclusie gerechtvaardigd, dat bij de doelgroep gedacht is aan onderwijzers en tweede en derdegraads bevoegde geschiedenisleraren en aan studenten van Pedagogische Academies en van Nieuwe Lerarenopleidingen. Op grond hiervan is het volgende dan ook geschreven.

Kanttekeningen ten aanzien van de uitgangspunten

Uit het theoretisch deel van het boek spreekt een duidelijke gegrepenheid van de auteurs voor het verschijnsel beeldvorming. Zij zijn van mening, dat het nuttig is voor de samenleving om via geschiedenis (-onderwijs) te kijken naar andere vormen van leven dan de tegenwoordige en naar veranderingsprocessen. Dit kijken naar dient dan wel onbevooroordeeld te gebeuren (los van de hedendaagse waarden en normen). Via het onderwijs dienen kinderen eerst een kans te krijgen te ontdekken dat ze een referentiekader hebben en gebruiken (pag. 108). Een middel dat daartoe aanbevolen wordt, is het kringgesprek: leerlingen ontdekken verschillen in referentiekaders (pag. 124). Het uiteindelijke doel is het leveren van een bijdrage aan het bewustwordingsproces ten opzichte van ideologische bevangenheid (p. 33).

Uit deze (en meerdere) verspreid over het boek aanwezige zinnestjes kun je concluderen, dat de auteurs terecht begaan zijn met de gang van zaken in onze wereld en dat zij in het onderwijs mogelijkheden zien om dichterbij de "ideale wereld" te komen. Het is alleen jammer, dat de auteurs teruggeschrokken zijn voor een consequente uitwerking hiervan in hun boek. Waren ze begonnen met eerst duidelijk hun opvoedingsideaal en hun mensbeeldideaal te omschrijven, dan hadden ze een ordeningsmiddel gehad voor hun boek, dat veel "heilzamer" gewerkt zou hebben dan de rode stippellijn, die nu door het boek loopt.

De vraag is ook – mede gelet op de opleidingen – waarom de auteurs 96 bladzijden nodig hebben om duidelijk te maken, dat zij opteren voor een sociaal-economische benadering van het verleden. Temeer daar die 96 pagina's gebaseerd zijn – en dan schrijf ik het vriendelijk – op boeken, die veelal in de opleidingen in gebruik zijn en die niet door dit boek te vervangen zijn. Tevergeefs zal men naar een eigen mening van de auteurs zoeken; het is bij voortduring "Met Harmsen zijn wij van mening . . ." en "Wij zullen met Harmsen trachten . . ." Wie "Inleiding tot de geschiedenis" op de boekenlijst heeft staan, doet er goed aan om de hoofdstukken 4, 5 en 6 ongelezen te laten. Ook in hoofdstuk 7 over de schoolboeken zal de lezer trouwens tevergeefs naar originele ideeën of vondsten van de auteurs zoeken.

Kanttekeningen ten aanzien van de experimenten

In de hoofdstukken 8 en 9 wordt verslag van "experimenten", gedeeltelijk uitgevoerd door studenten. De titel "Experimenten" wekt helaas verwachtingen, die niet waar gemaakt worden. Bij "experimenten" stel ik me ten minste voor dat je iets uitprobeert op basis van bepaalde uitgangspunten. Dat je eerst eens vaststelt hoever de leerlingen al zijn ten aanzien van die uitgangspunten (de beginsituatie), dat je daarna verslag doet van je opzet gebaseerd op enerzijds de beginsituatie van je leerlingen en anderzijds op je doelstelling(en) en ten slotte dat je meedeelt over de resultaten. Wat de lezer aantreft is echter een mengeling van gegevens over de opzet en over het verloop, doorspekt met alle mogelijke didactische tips. Paragraaf 8.2 is zelfs helemaal aan zo'n didactisch probleem gewijd: is er nog wel plaats voor een methode? Best zinnige informatie, maar waarom opgenomen onder de experimenten en niet onder de didactische hoofdstukken?

"Experimenten II" (hoofdstuk 9) is helemaal theoretisch: in feite zijn de auteurs al begonnen met de in het voorwoord aangekondigde methodes. Hun verhalen over "Het leven van de vroegste mensen" en over "De tijd van grootgrondbezitters en horige boeren" zijn leerstofpakketjes à la "Kleio-Didactica", zonder doelstellingen, beginsituatie en zonder verslaggeving over het werken ermee en over de ermee bereikte resultaten.

Kanttekeningen ten aanzien van de didactische hoofdstukken

Zoals hiervoor reeds vermeld werd, had de provisorische editie van dit boek als ondertitel "Schets van een didactiek en methodiek van het geschiedenisonderwijs". In die editie stonden de twee didactische hoofdstukken helemaal los van de voorgaande! In twee hoofdstukken werd even geprobeerd een nieuw "Kind,

school en geschiedenis" te schrijven.

In het voorwoord tot de definitieve editie schrijven de auteurs: "Omdat bij realisatie van een nieuwe werkwijze kennis van gangbare didactische en methodische opvattingen noodzakelijk is, vindt in de slothoofdstukken 9 en 10 (ze bedoelen 10 en 11) – VdK.) hierop een kritische reflectie plaats". (pag. VI). De in het citaat door mij onderstreepte motivering doet uiterst merkwaardig aan. En van het kritisch reflecteren is niet zoveel terechtgekomen, want het blijkt dat de oorspronkelijke hoofdstukken (uit de provisorische editie) slechts op kleine onderdelen veranderd zijn. De auteurs hebben nu geprobeerd om een verbinding te maken tussen de voorgaande hoofdstukken en de twee didactische, maar het heeft een eindresultaat opgeleverd dat tweeslachtig gebleven is: enerzijds een didactiek voor een materialistische beeldvorming, anderzijds een overzicht van een groot aantal aspecten van de geschiedenisdidactiek voor de basisschool. Informatie, die m.i. beter elders gehaald kan worden.

Kanttekeningen ten aanzien van de literatuurlijst

De literatuurlijst bevat boeken, die "naar ons weten direct of indirect hebben bijgedragen aan de totstandkoming van deze uitgave" (pag. 262). De auteurs hebben zich beperkt tot "bewust verwerkte literatuur in de laatste 10 jaar".

Opvallend, maar niet verbazend, zijn de talrijke D.D.R.-uitgaven, al ontbreken er ook nog wel enige leuke! Voor docenten, die werkzaam zijn of waren aan een Pedagogische Academie is het ontbreken van "Kind, school en geschiedenis" van G. de Jong e.a. hoogst bevreemdend. Er wordt echter wel een "De Jong" in de tekst genoemd op pagina 73 ("omdat zoals De Jong zegt . . .") en blijkens de provisorische editie (voorzien van voetnoten!) gaat het hier om dezelfde De Jong . . .

Ontnuchterend werkt het om de geciteerde auteurs op te zoeken in de literatuurlijst. Tevergeefs zal men bijvoorbeeld zoeken naar Groen van Prinsterer, Sturzo, Bellon en Augustinus, auteurs uit wiens werk geciteerd wordt met aanhalingstekens, maar kennelijk allemaal citaten uit de tweede hand (= Harmsen!).

Conclusie

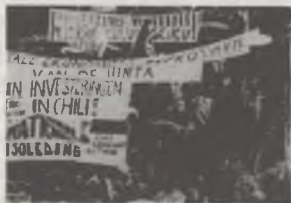
Dit alles overziende kan ik niet anders dan betreuren, dat niemand de auteurs ervan heeft kunnen overtuigen, dat hun produkt (nog) niet zo ver is, dat het voor publikatie vatbaar is. De vrouw of man in de klas (basisschool, LBO, MAVO) zal in dit boek geen nieuwe methodiek vinden en wat zij of hij dan wel vindt, is in enkele zinnen te vatten en was ook wel bekend zonder dit boek. En in de opleidingssituatie kan ik me het boek totaal niet voorstellen: hoe moet een docent c.q. een stu-

dent met dit boek aan de slag? En wat moet er dan niet allemaal nog naast zo'n duur boek zelfgemaakt of aangemaakt worden?! Nee, in de opleiding is m.i. geen plaats voor dit boek.

En dan heb ik nog niets gezegd over de vele foutjes in feiten (zoals "Geschiedenis van het gewone volk" is een Sjaloom-uitgave of zoals mammoeten in bossen) en in de taal (houterig, moeizaam leesbaar en slecht gecor-

rigeerd) of over de hoogst willekeurige wijze van bewerken van de hoofdstukken 10 en 11 (in vergelijking met de provisorische editie), waardoor de uiteindelijke tekst heel wat onduidelijkheden en onjuistheden bevat. Naar mijn overtuiging is er in Nederland best behoefte aan een nieuw, eigentijds geschiedenisdidactiekboek voor het onderwijs aan jonge kinderen. Daarom is deze gemiste kans van "Geschiedenis & Vooroordeel" extra betreurenswaardig.

**Staatsinrichting op het
experimenteel eindexamen...**
"Nederland, een democratie"
geeft de stof voor MAVO
en Onderbouw HAVO/VWO
beknopt en actueel

In nog geen 80 pagina's schetsen de auteurs Bartlema en Huizer de werking van onze Staat - intern en als lid van grotere verbanden. Inclusief vragen en opdrachten!

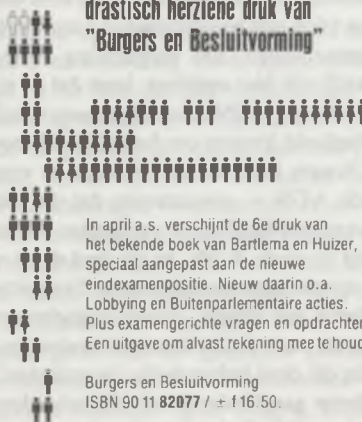
ISBN 90 11 82065 7 / 6e druk / 18.80.

Educaboek

Postbus 48 4100 AB Gouda Tel. 03450 3143

**Staatsinrichting op het
(exp.) eindexamen, dus:
drastisch herziene druk van
"Burgers en Besluitvorming"**

In april a.s. verschijnt de 6e druk van het bekende boek van Bartlema en Huizer, speciaal aangepast aan de nieuwe eindexamenpositie. Nieuw daarin o.a. Lobbying en Buitenparlementaire acties. Plus examengerichte vragen en opdrachten. Een uitgave om alvast rekening mee te houden.

Burgers en Besluitvorming
ISBN 90 11 82077 / + f 16.50.

Educaboek

Postbus 48 4100 AB Gouda Tel. 03450 3143

Divide et impera? De vroeg-moderne geschiedenis der Nederlanden belicht door eenentwintig specialisten

Een bespreking van de Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 6, Nieuwe Tijd, Sociaal-Economische Geschiedenis 1490-1580; Politieke Geschiedenis 1555-1648; Religiegeschiedenis 1517-1648, onder redactie van M. Cloet e.a., Haarlem (Fibula-Van Dishoeck) 1979, 457 p., f. 115, —

I

Bijna dertig jaar nadat de eerste fase van de Opstand in deel vier van de oude AGN zijn samenvatting gekregen had naar de toenmalige stand van onderzoek biedt deel zes van de nieuwe AGN een nieuwe, uiteraard andere samenvatting aan. Het ligt voor de hand deze nieuwe AGN te vergelijken met de oude. Het eerste wat dan opvalt is de grote hoeveelheid illustraties die de geschreven tekst begeleiden. Helaas moet echter worden opgemerkt dat veel van die illustraties slechts in betrekkelijk los verband met de tekst staan. Soms lijkt het er zelfs op, dat ze het tekstgedeelte niet zozeer ondersteunen, maar vooral dienen om het geringe beeldvormende karakter daarvan te ondervangen. Want men vergist zich niet. Wie in dit deel een duidelijk beeld van de besproken periode hoopt te verwerven komt in veel gevallen bedrogen uit. Het "vergruisde" beeld waarvan Romein in zijn oratie van 1939 gewaagde lijkt, voor wie dit deel van de AGN doorneemt, sindsdien nog meer vergruisd te zijn. Een "beeld" van de vroeg-moderne geschiedenis kan op basis van het gebodene nauwelijks gevormd worden. Het is niet zonder belang de oorzaken daarvan na te gaan. Zulks temeer waar dat ons in de gelegenheid zal stellen de mogelijkheden dan wel onmogelijkheden die de schrijver in dit deel ten dienste stonden hun tekst een beeldvormend karakter te geven, nader te omschrijven. De vergelijking met de oude AGN, die zich ook hier opdringt, leert dat de medewerkers aan de nieuwe AGN in het algemeen minder tekst-ruimte toebedeeld kregen om hetzelfde of meer te behandelen. Voorts kunnen we — weer in vergelijking met de oude AGN — constateren, dat de redactie de bijdragen verdeeld heeft over een groter aantal specialisten dan in de oude AGN. In dit deel doen niet minder dan 21 specialisten van ich horen. Tenslotte zien we dat de redactie het strikte, chronologische ordeningsprincipe dat de oude AGN kenmerkt enigszins verlaten heeft. De in dit deel behandelde "segmenten" van de vroeg-moderne geschiedenis der Nederlanden hebben elk een andere tijdsafbakening. De sociaal-economische geschiedenis bepaalt zich tot de jaren 1490-1580, de politieke geschiedenis beslaat de periode 1555-1648, terwijl de religiegeschiedenis het ruimste tijdbestek bestrijkt: zij loopt van 1517-1648. Dat deze specialisering

en aspectgebonden periodisering een zeker verlies aan overzichtelijkheid met zich meebrengt, erkent de redactie in haar inleiding. Zij meent echter dat de winst die er tegenover staat groter is. Helaas wordt de aard van die winst niet verder door de redactie gespecificeerd dan met de voor de hand liggende suggestie dat het aantrekken van meer specialisten een groter garantie biedt voor bijdragen van een zo hoog mogelijke graad van deskundigheid. Op zichzelf valt op het streven zoveel mogelijk deskundigen aan het woord te laten uiteraard niets aan te merken. Sterker nog: Het lijkt mij in deze tijd van voortschrijdende specialisatie inderdaad niet goed mogelijk "standaardwerken" te concipiëren zonder een beroep te doen op een groot aantal specialisten. Maar wanneer dat zo is, dan wordt tevens de taak van de redactie een andere. Deze zal meer moeten sturen, de inhoud van de bijdragen — in overleg met de auteurs — meer op elkaar moeten afstemmen dan in een tijdperk van geringere specialisatie nodig was. Hierin is de redactie mijns inziens tekort geschoten. Met als resultaat: frappante omissies van zaken die in een standaardwerk niet mogen ontbreken¹ enerzijds en hinderlijke overlappingsen anderzijds. Wat dat laatste aangaat: we worden tot twee maal met het Bestand geconfronteerd en zelfs tot driemaal toe met de Beeldenstorm, zonder dat die herhaalde informatie ons een nieuw gezichtspunt biedt. Wanneer dergelijke overlappingsen geen symptoom waren van een veel groter tekort, zou men ze misschien nog kunnen afdoen met de opmerking, dat ook een redactie het recht toekomt eens te slapen als de goede Homerus en dat alleen een kniesoor hun die slaap der onschuldigen verwijtend nahoudt. Anders wordt het evenwel wanneer geconstateerd moet worden dat de afzonderlijke bijdragen zo weinig op elkaar zijn afgestemd, dat het de lezer aldus onmogelijk wordt er een totaalbeeld mee op te bouwen. En dat is, wat zich in dit deel voordoet.

De 21 specialisten, die na elkaar aan het woord zijn, schrijven — op enkele uitzonderingen na — zozeer van uit hun eigen specialisatie, dat de lezer op den duur het gevoel krijgt eerder te doen te hebben met een wat dik uitgevallen thema-nummer van een wetenschappelijk tijdschrift dan met een naslagwerk dat uitdrukkelijk

pretendeert de overzichtelijkheid hoog in het vaandel te dragen omdat het een breed publiek als doelgroep heeft.

Misschien had de redactie er goed aan gedaan zich Romeins eerder vermelde oratie nog eens voor de geest te halen. Daarin wees de Amsterdamse hoogleraar immers de steeds verdergaande specialisatie als één der hoofdoorzaken aan het door hem geconstateerde "verguisde beeld". Waarna hij vervolgens ter remediëring van dat euvel een nieuw vak voorstelde, dat weliswaar zo nieuw niet was, maar niet minder zinnig: de theoretische geschiedenis, die er zich onder meer op moest toelagen het door de specialisten verzamelde materiaal zodanig beeldend vorm te geven, dat de geschiedbeoefening zijn functie voor het grote publiek kon blijven behouden zonder in onwetenschappelijke "prietpraat" te moeten vervallen. Dat Romeins recept niet iedereen zal aanspreken, behoeft geen nader betoog. En dat is ook niet nodig om toch te erkennen dat de hele winst van een meer verantwoorde, nog wetenschappelijker geschiedbeoefening wel erg duur betaald wordt, wanneer ze haar neerslag uitsluitend zou blijven vinden in de "historians history" die het domein der specialisten is. Het komt mij voor dat de redactie dit uiteraard niet nieuwe probleem wel gezien heeft, maar besloten heeft er het beste maar van te hopen. Dat optimisme is niet bewaarheid. Integendeel: er is veel slechts uit die zorgeloosheid voortgevloeid. Dit deel der AGN heeft er onder meer het predikaat "naslagwerk" mee verspeeld. Dat is enerzijds omdat teveel bijdragen zijn blijven steken in de sfeer van de "historians history", anderzijds omdat andere bijdragen — die evenzeer aan specialisten werden toevertrouwd — zelfs niet kunnen voldoen aan de meest elementaire eisen van feitelijke accuratesse. Mijns inziens is de redactie ook hier te goed van vertrouwen geweest en had zij actiever moeten ingrijpen. Dit laatste geldt ook de bibliografie die gekenmerkt wordt door een zo verregaande slordigheid, dat men ronduit moet spreken van een beschamende vertoning. Wie er van houdt met de pen in de aanslag te lezen en fout na fout aan te strepen, is hier verzekerd van prooi na prooi. De buit is zelfs zo gemakkelijk binnen te halen, dat het wat beschamend wordt zijn trofeeën uit te stallen. Voor wie niettemin wenst dat een recensent zijn kritiek ook met voorbeelden "hard" maakt, enkele voorbeelden. We beginnen met het begin, p. 420 eerste kolom. Backhouse, M. moet zijn Backhouse, M. Bax, W. . . heeft twee delen met verschillende jaren van verschijning. Blécourt, A.S. moet zijn Blécourt, A.S. de. Boogman, J.C. en Ch. Wilson, Koningin Elisabeth en de Opstand is een helaas niet unieke vondst van de samenstellers der bibliografie, die suggereert — of eigenlijk eenvoudig stelt — dat Boogman en Wilson samen een artikel geschreven hebben. Dit is nu onjuist. Boogman alleen schreef het bedoelde artikel, waarvan de titel luidde: Charles Wilson, Koningin Elisabeth en de Opstand. Uit de tweede kolom noteren we slechts de opmerkelijke bijzonderheid, dat wijlen de Leidse hoog-

leraar Bussemaker één keer wordt aangeduid met Bussemaker, C.H.Th. en één keer met C.H.T. als voorletters. Waarna we vervolgens de bekende Chaunu twee maal zien aangeduid als Chauna. Wat J.G. van Dillen schreef in TVG 3 (1954) moeten we kennelijk maar zelf uitzoeken, want de verwijzing naar zijn bijdrage luidt niet anders dan: "Dillen, J.G. van, in TVG 3 (1954)." Dat zoeken zal ons dan nog moeilijk vallen ook, want in 1954 was men al veel verder dan de derde jaargang van het Tijdschrift voor Geschiedenis gevorderd (p. 421, kolom 1). En zo blijft er meer te raden over. Waarom heet de Leuvense hoogleraar Van Houtte bijvoorbeeld twee referenties lang eenvoudig Houtte om daarna pas zijn eigenlijke naam te krijgen? (p. 422, kolom 2). En waarom wordt nu eens naar pagina geciteerd dan weer het hele werk genoemd? Het enig juiste antwoord is — vrees ik — uit slordigheid. Wie er zich nog verder van wil overtuigen, moet de hele bibliografie maar naloopen. Hij zal niet teleurgesteld worden. Of juist wel, al naar gelang zijn verwachtingen van dit werk.

Wanneer het mij geoorloofd is nu reeds een evaluerende notitie te maken dan moet ik bekennen met hoog gespannen verwachtingen aan dit deel begonnen te zijn. En dat temeer gezien de inleiding van de redactie. Die verwachtingen zijn helaas niet voldoende gehonoreerd. Hiermee is echter niet gezegd, dat men er het beste aan zou doen dit deel verder maar ongelezen in de kast te laten dan wel helemaal niet aan te schaffen. Integendeel: er zijn bijdragen in te vinden van zo hoge kwaliteit, dat men daardoor alleen al de onderneming in zijn geheel gerechtvaardigd kan noemen. Onderstaande, artikelsgewijze bespreking dient onder meer om dat aan te tonen. We zullen daarbij de volgorde van plaatsing aanhouden, die de redactie koos. Dat betekent dat we eerst geconfronteerd worden met de sociaal-economische geschiedenis van de periode 1490-1580².

II

L. Noordegraaf opent de rij met een goed en overzichtelijk stuk over de weinig rooskleurige positie van de nijverheid in de Noordelijke Nederlanden omstreeks 1580, waarin hij terecht uitvoerig stilstaat bij de betekenis van de turfgraverij als conditionerende factor voor de expansie van de nijverheid³. Hetzelfde thema, maar dan voor de Zuidelijke Nederlanden komt vervolgens aan de orde in een uitstekende bijdrage van H. Soly en A.K.L. Thys. De auteurs beklemtonen het handelskapitalistische kader waarbinnen de door hen beschreven activiteiten zich bleven voltrekken. Tevens laten ze zien dat de reële groei van de agrarische produktie in de door hen behandelde periode onvoldoende was om de demografische expansie op te vangen. Deze expansie werd onder meer veroorzaakt door het feit, dat de platelandsbevolking haar inkomen in deze tijd door huisnijverheid kon vergroten. Dat betekende weer, dat velen nu de mogelijkheid hadden eerder te trouwen, wat weer leidde tot een groter geboorteaantal, hetgeen, bij

gelijk blijvend sterfte-cijfer, een vergroot aanbod van arbeidskrachten impliceerde. Hiervan kon dan de nijverheid profiteren, en dat deed in deze periode met name de metaalnijverheid. De demografische expansie betekende echter in de agrarische sector door de ermee samenhangende areaalversnippering dat de groei in deze sector minder groot was dan de bevolkingsexplosie wenselijk maakte. In hun sectorgewijze analyse van de diverse takken van metaalnijverheid hebben de beide schrijvers in ruime mate geput uit talrijke, (nog) niet gepubliceerde economisch-historische voorstudies. Dat zij die "Vorarbeit" hebben weten uit te werken tot een overzichtelijk, samenhangend geheel zij hier als nadrukkelijke hulde genoteerd. Het mag tevens een bewijs zijn van de mogelijkheid vanuit specialistische optiek tot beeldvormende bijdragen te komen, zoals de redactie ook voor ogen stond.

H. Klompmaker, die het chapter "Handel, geld- en bankwezen in de Noordelijke Nederlanden" voor zijn rekening heeft genomen, heeft ongetwijfeld naar eenzelfde totaalbeeld gestreefd. Hij moest het echter — naar hijzelf ook beklemtoont — doen met veel minder voorstudies. Het is vermoedelijk mede hierom, dat zijn bijdrage wat al te vaak terugvalt op de optatief. Voorts valt een zeker gebrek aan interne coherentie op. Als geheel blijft de bijdrage, die in tekst en bibliografie niet vrij is van slordigheden⁴, achter bij zijn Zuidnederlandse pendant. Maar die is dan ook van H. van der Wee, de man van het driedelige standaard werk "The growth of the Antwerp market and the European economy" en vele andere fundamentele bijdragen op het terrein dat hij hier aan de orde stelt. Van der Wee doet zich hier kennen als een historicus, die niet alleen "historians history" schrijft, maar er op een voortreffelijke manier toe in staat is geschiedenis te schrijven voor de koks en de gasten beiden.

R.W. Unger en W. Brulez belichten dan vervolgens de scheepvaart in resp. het Noorden en het Zuiden. Beide specialisten doen dat op de van hen bekende zakelijke wijze. Unger wijst ter verklaring van de groei van de Noord-nederlandse scheepvaart nog eens uitdrukkelijk op de moedercommercie, de gunstige ligging van het Noorden ten opzichte van de meest bevaren handelsroutes, alsmede op het aanpassingsvermogen der Noordnederlandse vrachtaarders aan nieuwe markten. Het is met andere woorden het bekende beeld dat hij ons schetst, maar dan verlijnd door de resultaten van jarenlang voortgezet eigen onderzoek.

Mede omdat de schrijver van dat oude beeld kan uitgaan en zijn nieuwe emendaties zo helder verwoordt, heeft ook deze bijdrage het beeldvormende karakter, dat in een standaardwerk als het onderhavige vereist is. Hetzelfde kan gezegd worden van de bijdrage van Brulez, die de minder beduidende Zuidnederlandse scheepvaart voor zijn rekening nam. Hij wijst daarbij op de overwegende rol van Hollands-Zeeuwse vervoerders in het Zuidnederlandse transport te water. Brulez verklaart deze dominerende positie uit de omstandig-

heid dat de partenrederij in het Noorden veel verder tot ontwikkeling was gekomen dan in het Zuiden.

Tenslotte stellen H.A.H. Boelmans Kranenburg en R. van Uytven het laatste thema uit de sociaal-economische hoek in dit deel aan de orde: de visserij in resp. de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. De eerst genoemde maakt erg veel werk van klimatologische veranderingen in de periode 1490-1580, die met name hun weerslag gehad hebben op de zeevisserij, die nog maar net ontstaan was. Ook hier was demografische expansie weer de motor tot deze nieuwe tak van economische activiteit. Daarnaast gold ook een toenemende pressie van kerkelijke zijde — vrijdag visdag! — waarop Van Uytven met name wijst. Hoewel de schrijvers van beide bijdragen zich zorgvuldig onthouden hebben van obscurantistisch visserslatijn, lijkt het waarschijnlijk dat sommigen in het veelal technische exposé dat de aard van hun onderwerp ook wel enigszins met zich meebrengt, een belemmering zullen zien er hun voordeel mee te doen. Dat zou jammer zijn. Want het geldt hier kwalitatief zeer hoogstaande bijdragen.

Wanneer we dan tenslotte de sociaal-economische bijdragen nog eens in hun totaliteit overzien, dan kunnen we constateren dat zij vrijwel alle kunnen voldoen aan de hoge eisen, die een naslagwerk als de AGN stelt aan feitelijke accuratesse.

Na het sociaal-economisch leven komt dan de politieke en religieuze geschiedenis in noord en zuid aan bod. In tegenstelling tot alle andere bijdragen wordt de lang niet altijd zo gelukkige spreiding van de stof in afzonderlijke bijdragen over "noord en zuid" hier voor wat de eerste vier bijdragen betreft verlaten. Tegenover deze winst staat echter dan weer een bijna volkomen achterwege blijven van de integratie tussen de politieke en religieuze behandeling.

De eerste bijdrage, "Prereformatie en vroege reformatie 1517-1568", is van de hand van A.F. Mellink. Deze is zonder meer te beschouwen als één van de beste kenners van dit terrein, dat hij door eigen onderzoek zeer veel duidelijker in kaart gebracht heeft en waarover hij ook voor een groter publiek weet te schrijven. Helaas moet echter geconstateerd worden dat Mellinks kennen en kunnen in deze bijdrage niet voldoende tot zijn recht komt. Een niet ter zake gespecialiseerde lezer zal moeite hebben de talrijke namen en stromingen, waarmee Mellink hem confronteert, enigszins overzichtelijk te rubriceren. Mijns inziens had de schrijver de lezer hier wat meer houvast dienen te geven, al moet daaraan onmiddellijk worden toegevoegd dat een enigermate verantwoorde rubricering stelling niet eenvoudig is, gezien de kritiek waaraan de traditionele indelingen — de sacramentariërs enz. — nu al decennia onderhevig zijn. Toch was het met het oog op de "onthoudbaarheidsfactor" wenselijk geweest die concepties — of andere — te hanteren als hulpconstructies, zoals bijvoorbeeld Mellinks voorganger in de oude AGN, Roelink, dat deed. Vergelijking tussen deze beide artikelen laat overigens zien, dat Mellink dan vermoedelijk meer

tekstruimte had moeten hebben. Zoals Mellinks bijdrage er nu ligt heeft de lectruur ervan zijn maximale rendement, wanneer men er die van Roelinks artikel in de oude AGN aan vooraf doet gaan. Eerst dan wordt ook de grote verdienste die men aan Mellinks bijdrage kan toekennen, volkomen duidelijk. Het is de verdienste van een nauwkeurige samenvatting van de resultaten van ca. 25 jaar "kerkhistorisch" onderzoek. Een en ander laat zich evenwel, als gezegd, pas ten volle genieten wanneer men zich eerst het beeld heeft eigen gemaakt, dat Roelink in de oude AGN geschetst heeft. Beeldvormend uit zichzelf is Mellinks stuk echter niet.

Anders ligt het met de bijdrage van J. Decavele van wie de historische wereld in 1975 in dank ontving zijn monumentale werk over "de dageraad van de reformatie in Vlaanderen". Decavele behandelt in dit deel de reformatie en het begin van de katholieke restauratie in de periode 1555-1568. Over deze betrekkelijk geringe tijdsspanne heeft Decavele één van de beste bijdragen geschreven die in dit deel der AGN te vinden zijn. Uitvoerig gaat de schrijver in op de merkwaardige herleving van het anabaptisme in de tweede helft van de zestiende eeuw; een herleving die mede verklaart waarom het calvinisme in sommige gebieden in de Nederlanden zo moeilijk vaste voet kreeg. Bijzonder helder is ook zijn stuk over de oprichting van de nieuwe bisdommen. Wie na Decavele's stuk aan het volgende begint, dat van G. Janssens, krijgt wel een heel koude douche. Niet alleen maakt deze auteur al van meet af aan duidelijk niet voor krasse onjuistheden opzij te gaan, de lezer wordt bovendien nog geconfronteerd met volstrekt willekeurige omissies⁵, onzorgvuldig taalgebruik en rond uit onbegrijpelijke generalisaties. De door hem verstrekte bibliografie gaat aan dezelfde euvels mank. Zijn bijdrage moet dan ook als ongeslaagd worden aangemerkt. Dit is te meer betreurenswaardig omdat de door hem behandelde "Eerste jaren van Philips II, 1555-1566" te cruciaal zijn om dit niet als een ernstig manko van het werk in zijn geheel te moeten beschouwen. Waar zulk een negatief oordeel geveld wordt, dient uiteraard een nadere specificatie te volgen. Ik plaats de „minor failures" en die van grotere reikwijdte daarbij door elkaar en geef er slechts een bloemlezing van.

In de eerste alinea spreekt de schrijver ten onrechte over keizer Karel de Vijfde als de man die gedurende 40 jaar zowel de Spaanse koningskroon als de kroon van het "Heilige Roomse Rijk" gedragen had (p. 186). Op dezelfde bladzijde doet hij de raadselachtige uitspraak, dat "tijdens de volgende decennia (na ca 1555) . . . een groeiend streven naar eigenheid het uiteenvallen van de Nederlandse "generaliteit" tot gevolg (zou) hebben." (p. 186). Hier is de schrijver duidelijk verblind door ahistorisch finalisme. Feitelijk onjuist is zijn datering van de val van Grevelingen op 13 juni 1558. Dat moet 13 juli zijn. Op zijn minst verwarrend werkt het noemen van Simon Renard bij de ontevreden edelen (p. 189). Bij het huwelijk van Margaretha met

Ottavio Farnese (in 1538) had voor goed begrip de kanttekening geplaatst moeten worden, dat dit haar tweede huwelijk was (p. 189). Viglius studeerde in Dôle en werd pas in 1541 (en niet in 1540) lid van de Geheime Raad (p. 190). Hopperus werd niet in 1569, maar in 1566 door Philips naar Spanje geroepen als lid van de "Consejo de Estado" (p. 190). Catharina van Lotharingen moet Christina van Lotharingen zijn (p. 191). Dat er in Egmonds zending naar Spanje met geen woord werd gerept over de onderdrukking van de protestanten in de Nederlanden (p. 192) is apert onjuist. De graaf van Bergen behoorde niet tot de leden van het Verbond der Edelen (p. 194). Dat Willem van Oranje geen standpunt innam t.a.v. het Eedverbond (p. 196) is eveneens geheel onjuist. De uitspraak van de schrijver, dat Philips de Tweede de financiële problemen waarvoor hij in het begin van zijn regering kwam te staan opving door goed doordachte belastinghervormingen is zonder nadere toelichting niet duidelijk (p. 200). Zoals men kan zien, is het mogelijk dat enkele van deze fouten het gevolg zijn van onzorgvuldige correctie. Er zijn er echter teveel, teveel van andere aard ook vooral, om alles daarop af te kunnen schuiven.

Een enigszins ondankbare taak was weggelegd voor de eminente kerkhistoricus D. Nauta, die in ongeveer tien tekstpagina's de uiterst gecompliceerde religieuze situatie uit de periode 1568-1579 moest behandelen. Daarin moesten dan zulke uiteenlopende zaken als het functioneren van de nieuwe bisdommen, de organisatie van de gereformeerde kerk buiten en binnen de Nederlanden, de positie van de dopers en de Joden aan de orde komen. Nauta heeft er kennelijk naar gestreefd in de beperkte ruimte die hem ten dienste stond een maximale hoeveelheid informatie te verschaffen. Dat hij ook aldus niet aan omissies ontkomen is, valt hem niet euvel te duiden. Ook voor het wat "volle", hier en daar bepaald te onoverzichtelijke karakter van zijn bijdrage draagt hij niet de volle last⁶. Het had hier op de weg van de redactie gelegen de plaatsruimte wat minder karig te verdelen⁷.

De volgende bijdrage is weer van G. Janssens, die de politiek-militaire geschiedenis "Van de komst van Alba tot de Unies, 1567-1579" aan de orde stelt. Ook deze bijdrage van zijn hand is minder geslaagd. Belangrijke zaken ontbreken weer, terwijl ephemere gebeurtenissen breed worden uitgesponnen. Zo wordt er met geen woord gerept over de conferentie te Dendermonde (3 oktober 1566) of die van Antwerpen (4-6 december 1566), terwijl het derde smeekschrift (februari 1567) eveneens onvermeld gebleven is. De belangrijke ontwikkelingen in Holland en Zeeland in de jaren 1572-1576 worden wel erg summier en oppervlakkig behandeld. Opmerkingen over de rol van Oranje en die van Lumey in deze jaren van de opstand wekken daarenboven de indruk, dat de schrijver minder vertrouwd is met deze materie. Talrijk zijn ook nu weer de feitelijke onjuistheden. Ook ditmaal volsta ik met een selectie. Het drie-miljoen gulden rekest ging niet uit van de adel

maar van kooplieden. De conferentie te Willebroek moet veeleer op 3 april (1567) gedateerd worden en niet Hoogstraten maar Mansfelt woonde deze vergadering bij (dit alles op p. 215). De slag bij Heiligerlee vond niet plaats op 3 mei maar op 23 mei 1568. Schrijver suggereert nolens volens dat Adolf en Aremborg aan dezelfde kant streden (p. 220). In het Noorderkwartier waren verschillende steden al eerder "om" dan in het Zuiderkwartier, zulks in tegenstelling tot wat de schrijver ons wil doen geloven (p. 225). De door Janssens gememooreerde "religiepassage" uit de Pacificatie heeft een geheel andere strekking dan hij meent: in Holland en Zeeland bleef het alleenrecht van het calvinisme onverkort gehandhaafd (p. 234). De mededeling dat Holland en Zeeland *niet* met de bepalingen van het Eeuwig Edict akkoord konden gaan en kort na de afkondiging ervan Brussel verlieten is onjuist (p. 235). Consultatie van P.J. Blok, Willem de Eerste, dl II, p. 77^a zou Janssens tekst op p. 236 aanzienlijk minder aanvechtbaar gemaakt kunnen hebben. Dat de Unie van Utrecht van meet af aan Gelderland omvatte is onjuist. Weliswaar tekende Jan van Nassau haar, maar dit gebeurde volstrekt voor eigen verantwoording. De Gelderse kwartieren zouden pas in de loop van 1579/1580 tot een gedwongen approbatie van die eigenmachtige handtekening overgaan (p. 241).

Dat *vele* Duitse vorsten Willem van Oranje zo welgezd waren is meer een uiting van — al dan niet geleende — patriotistische overdrijving — dan van wetenschappelijk juistheid (p. 243^f). De soevereiniteit over Holland en Zeeland werd Elizabeth van Engeland in 1575 aangeboden, maar door haar pas 13 maart 1576 afgewezen (p. 242). Janssens bibliografie bij deze bijdrage draagt een even slordig en onvolledig karakter als zijn tekst. Tot besluit — en dat niet slechts beleefdheidshalve — dient echter beklemtoond te worden, dat Janssens de politiek-militaire geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden beter blijkt te beheersen, al vervalt hij ook daar te vaak in het langdurig verwijlen bij het minder relevante.

Hierna beschrijft A.J. Tjaden in een tweetal bijdragen de opstandige gewesten in de periodes 1579-1588, 1589-1609. Ook op deze bijdragen valt helaas veel aan te merken. Ook hier is het aantal feitelijke onjuistheden te groot voor een naslagwerk als de AGN pretendeert te zijn. Zo werden Goes en Tholen niet in 1576 maar pas in 1577 met de rest van Zeeland herenigd (p. 245). De Unie van Utrecht werd niet op 3 januari maar op 6 januari 1579 getekend (p. 246). Orchies en Rijsel behoorden voorts niet tot de ondertekenaars, dit in weerwil van de tekst op p. 246. De vrede met Spanje, die Artois, Henegouwen en Dowai sloten moet niet in 1580 geplaatst worden maar in 1579 (17 mei) (p. 246). Pas in de zomer van 1579 en niet in maart van dat jaar sloot Amersfoort zich gedwongen aan bij de Unie van Utrecht (p. 246). De mededeling dat Parma Maastricht sinds de zomer van 1578 belegerde is onjuist. Dat moet zijn sinds het voorjaar van 1579 (p. 247). De zilverim-

porten uit Amerika liepen in de jaren '70 niet terug. In 1577 kwam in Sevilla zelfs een grotere lading zilver aan dan ooit tevoren (p. 248). Het verdient de voorkeur het gedrag van Plessis-les-Tours te dateren op 19 september 1580, in plaats van december 1580 (p. 251). Oranje's oorlogszuchtige stemming ter Staten Generaal, zoals omschreven op p. 253, kan niet in verband gebracht worden met de val van Zutphen. Deze stad viel pas later. De mededeling, dat Maurits in 1598 stadhouder van Utrecht, Gelderland en Overijssel werd is geheel en al onjuist. Maurits was in 1590 al stadhouder van Utrecht en Overijssel geworden, en werd het één jaar later ook in Gelderland (p. 257).

In haar tweede bijdrage doet de schrijfster de periode 1589-1598 in nog geen vier volle pagina's af. Hoogst curieus is daarbij schrijfsters motivatie: "De jaren 1589-1598 zijn in de jonge Republiek succesvolle jaren, die, zoals alle gelukkige jaren, dan ook niet veel commentaar nodig hebben" (p. 258). Mag ik mijn commentaar hierop beperken tot een verwijzing naar Fruins "Tien Jaren" en het er verder maar bij laten? De rest van de bijdrage is namelijk niet veel beter dan de openingszin doet beloven.

Het is daarentegen een genot de uitstekende bijdragen te lezen, die H. de Schepper heeft gewijd aan de katholieke gewesten in de periode 1579-1588; 1589-1609. Bijzonder helder van stijl en met een soevereine beheersing van de literatuur laat De Schepper zien, dat de machtsverhouding tussen de Staten enerzijds en de koning anderzijds nauwelijks één jaar na de totstandkoming van het verdrag van Atrecht volstrekt in het nadeel der Staten is omgeslagen. De opstand was voor deze zuidelijke gewesten in feite voor niets geweest. In tegenstelling tot de verwachtingen van de leiders der Waalse gewesten bij de "Reconciliatie-onderhandelingen" zou het programma van beperkte hervormingen uit de beginjaren zestig dan wel uit 1576 en later, op geen enkele wijze gerealiseerd worden. Ook na de Acte van Afstand (1598) bleef het Zuiden met handen en voeten aan Spanje gebonden.

H. Gerlach, bekend van zijn dissertatie over "Het proces tegen Oldenbarnevelt en de "maximen van de staat", behandelt hierna de periode van het Bestand in de Noordelijke Nederlanden. Hij weet daarbij op zeer verdienstelijke wijze structuur te brengen in dit chaotische tijdsbestek. P. Janssens — dat is dus een ander dan de eerder gereleveerde G. Janssens — behandelt dezelfde periode in het Zuiden. Ook hij geeft daarvan een goed en duidelijk overzicht. De Zuidelijke Nederlanden komen eruit te voren als een satellietstaat, waarin junta's, bestaande uit merendeels Spaanse officieren en hoge ambtenaren, de werkelijke beslissingen namen en de Raad van State de lege huls was, die ze nooit had willen zijn. We zien er een tot hofadel gedegradeerde hoge adel, die op centraal niveau zijn macht steeds meer verliest, maar die op lokaal niveau weet te handhaven. Hoogst interessant zijn de opmerkingen die de schrijver wijdt aan de economische politiek van de

aartshertogen — een soort nationaal ontwikkelingsbeleid, dat uitstekend past binnen de mercantilistische denkbeelden van die dagen.

Hierna volgt de eerste van de twee bijdragen die de Groningse kerkhistoricus W. Nijenhuis voor dit deel leverde. Ik aarzel niet beide stukken tot de belangrijkste uit dit deel te rekenen. We zien hier een staaltje kerkgeschiedenis op zijn best. Werkend met oorspronkelijke concepties met veel oog voor de maatschappelijke positie van de kerk in de tijd en maatschappij in kwestie, en schrijvend met een pen, die vakmanschap in stijl en stof verraadt, slaagt Nijenhuis er niet alleen in nog eens te bewijzen, dat kerkgeschiedenis een even zo belangrijk onderdeel van de geschiedenis als welke andere aspect-benadering dan ook. Hij bereikt meer. Hij weet vanuit zijn vak de door Geyl en Rogier gehuldigde conceptie van de gedwongen protestantisering op goede gronden als een schone mythe te ontmaskeren, waarbij hij onder meer beklemtoont dat er in feite helemaal niet gesproken mag worden van protestantisering van de Noordelijke Nederlanden in de zin die Geyl en Rogier aan die term gaven. Een dominerend Calvinistisch zuurdesem heeft hier nooit bestaan, aldus — mijn inziens terecht — de Groningse kerkhistoricus, die nogmaals wijst op de grote pluriformiteit binnen het Nederlands Calvinisme¹⁰. Daarnaast maakt hij behartenswaardige opmerkingen over de betekenis van de dopers in de tweede helft van de zestiende eeuw, in wier getalsmatige groei hij eenzelfde rem op de Calvinistische expansie ziet als eerder J. Decavele, zoals hij in hun interne verdeeldheid de grootste belemmering ziet voor een effectief contra-offensief tegen de Calvinisten. Voorts geeft Nijenhuis nog zaakrijke informatie over de positie van kleinere religieuze gemeenschappen hier te lande, terwijl hij in kort bestek ook menig uiterst relevante opmerking maakt over de positie van de katholieken en de joden. Tenslotte behandelt hij nog de aard en de achtergronden van de strijd tussen de Arminianen en de Gomaristen. En ook dat weer zo to-the-point, dat hem ook hiervoor — al klinkt het misschien wat ouderwets — niets dan dank gebracht kan worden. Nijenhuis immers laat zien, dat een onderneming als de AGN nieuwe stijl niet op voorhand gedoemd is te falen. Dat ze niet hoeft te blijven staan bij al dan niet leesbare verslagen van gepleegd onderzoek. Ze kan ook inspireren tot meer! Ze kan aansporen tot eigen onderzoek, of doen verlangen naar ander werk van de schrijver in kwestie. Naar zijn Saravia-biografie bijvoorbeeld, waarnaar uw recensent althans met spanning uitkijkt.

Nijenhuis wordt opgevolgd door een oude bekende uit de AGN, en wel door L.E. Halkin, één der Zuidnederlandse "éminences" die het katholieke herstel in de Zuidelijke Nederlanden in de periode 1579-1609 voor zijn rekening nam. Als altijd heeft Halkin een goed en gedegen werk geleverd, waarop men met gerust vertrouwen zijn kompas kan uitzetten. Halkin gaat uitvoerig in op de inderdaad belangrijke werkzaamheden van de Jezuïeten en de Capucijnen bij het katholiek herstel

in de behandelde periode en besteedt voorts rechtmatige aandacht aan de grote animositeit tussen de reguliere en seculiere geestelijkheid bij de rekatholisering.

Hierna moeten we ons — ingevolge de redactionele opzet — weer naar het terrein van de politiek-militaire geschiedenis verplaatsen, waar we met J.H. Kluiver de Republiek na het bestand, in de jaren 1621-1650, onder ogen mogen zien. Kluiver heeft daarvoor weer weinig — te weinig — plaatsruimte gekregen, maar hij heeft gewoerd met die beperkte ruimte. Mede op grond van eigen bronnenstudie is hij erin geslaagd menige correctie op het courante beeld aan te brengen, zonder daarmee te vervallen in de rol van kritikaster van een beeld, dat de algemene lezer niet eens in de vaagste omtrekken voor de geest staat. Eén opmerking zijnerzijds behoeft echter correctie. Wanneer hij zegt, dat Adriaan Pauw bij de bekende "omslag" in Amsterdam aan de macht komt, vergist hij zich.

Voor de Zuidelijke Nederlanden is dezelfde periode als Kluiver behandelde opgesplitst tussen twee auteurs. De eerste, P. Janssens, werkt daarbij zijn eerdere beschouwing uit over de periode van de landvoogdij van Isabella (1621-1633). Janssens maakt daarbij duidelijk dat de oorlog tegen het "Noorden" onder het bewind van deze opmerkelijke vrouw steeds verder op de achtergrond raakt, en na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 een uitsluitend defensief karakter krijgt. In feite betekent dat dus de erkenning de facto van de scheiding tussen Noord en Zuid en het begin van een specifiek Noord- en Zuidnederlands natiebesef, waarover Andriessen ons eerder in zijn uitstekende proefschrift al had voorgelicht¹¹. Hiernaast verdient Janssens bijdrage gelezen te worden om de opmerkingen die hij maakt over de "revolte nobiliaire" in 1632.

De laatste jaren van de door Kluiver besproken periode worden voor het Zuiden behandeld door mevrouw H. Houtman-Desmedt, die de periode 1633-1648 beschreef. Haar bijdrage is kundig, zonder opmerkelijk te zijn. Hierna volgt dan nog de laatste bijdrage van W. Nijenhuis, die — zoals uit het voorgaande valt af te leiden — stellig niet de minste is. Ditmaal behandelt hij de religiegeschiedenis in de periode 1621-1648: "Kerk in meervoud". Ook ditmaal een kwalitatief zeer hoogstaande bijdrage, die iedereen ter lezing zij aanbevelen. Wie Nijenhuis' eerste bijdrage gelezen heeft, zal zijn tweede ongetwijfeld niet overslaan. Het lijkt dan ook wat overbodig verdere aanbevelingen te doen door de inhoud van deze bijdrage samen te vatten. Ik wil daarom volstaan met één kritische kanttekening. Anders dan Nijenhuis valt het mij namelijk moeilijk te geloven dat de theologie vóór de periode 1621-1648 aan de Nederlandse universiteiten de rol van de "ongekroonde koningin der wetenschappen" heeft gespeeld, die Nijenhuis haar toebedeelt¹². Voor Groningen mag dat dan opgeld gedaan hebben, voor Leiden is dat op zijn minst kwestieus. Niettemin zij ook deze bijdrage van Nijenhuis' hand de lezer — zoals gezegd — zeer aanbevelen, tot en met de slotconclusie, die niet duidelijker en juist-

ter kon luiden: "Een Calvinistisch Nederland heeft nooit bestaan" (p. 411). En zo is het maar net, of men daaruit nu troost putten kan of niet.

III

Een samenvattende terugblik tot slot. Daarbij moet – hoe spijtig dat ook is – voorop staan dat dit deel als geheel niet geslaagd genoemd kan worden. De bijdragen missen daarvoor tezeer de gewenste onderlinge samenhang. Dit moet een ernstig manko genoemd worden voor een naslagwerk. Wanneer we dan vervolgens de bijdragen op hun afzonderlijke mérites bekijken, valt het op dat de beste zijn geschreven door sociaal-economische historici en door kerkhistorici. De politieke geschiedenis is er in dit deel niet alleen wat tekstruimte betreft mager aan toe, ook inhoudelijk valt er – met name t.a.v. de behandeling van de eerste jaren van de opstand in het Noorden – zoveel op aan te merken, dat wie hier naslaat het gevaar loopt de plank met de schrijvers mis te slaan¹³. Toch zal ook dit deel der AGN zijn weg wel vinden. Een selectieve lezer zal er ook best plezier aan beleven. Maar een echt naslagwerk: dat is het helaas niet geworden. Afgezien van de illustraties valt het zelfs moeilijk het nieuwe aan dit deel af te zien. Zeker, er is veel meer aandacht besteed aan de sociaal-economische geschiedenis dan in de oude AGN. Maar waar is de mentaliteitsgeschiedenis, waar blijkt dat er ook in de Lage Landen de afgelopen kwart eeuw meer aan theorie der geschiedenis is gedaan dan ooit te voren? Rhetorische vragen natuurlijk, die in laatste instantie terugwijzen naar een redactiebeleid, dat in goed vertrouwen te veel heeft gedelegeerd en te weinig geëördineerd.

Noten

1. Enkele voorbeelden: de "Tien Jaren" van Fruin worden in luttele pagina's afgedaan (zie de bespreking van het tweede stuk van Tjaden), de behandeling van de opstand in het Noorden in de periode 1572-1576 is volstrekt onvoldoende (zie de bespreking van het stuk van Janssens, G.), ieder overzicht over de staatsinstellingen – kennelijk een "ouderwets" thema – ontbreekt.
2. De agrarische geschiedenis van deze periode zal pas in deel 8 aan de orde komen.
3. Turf is een onderzoeksobject dat recentelijk herontdekt is voor de 17e eeuw. Cf.: J.W. de Zeeuw, *Peat and the Dutch Golden Age. The historical meaning of energy-attainability*, in: A.A.G. Bijdragen 21 (1978), 3-31.
4. Zo had Ralph Davis, "The Rise of the Atlantic Economy" (London 1973) niet in de bibliografie mogen ontbreken, ter-

wijl bij de afdeling "demografie, emigranten, armoede" voor wat de middelste categorie aangaat verwezen had moeten worden naar A.A. van Schelven, "Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche Immigratie van het laatste kwart der 16de eeuw", ('s-Gravenhage 1919) alsmede naar de "revisio-nistische" studies van J.G.C.A. Briels over dit onderwerp. Voorts nog enkele onnauwkeurigheden in de bibliografie. Hierin wordt ten onrechte gesproken van E.C.H. Goslinga. Dat moet zijn: C.C.H. Ook de titel van zijn werk wordt niet correct weergegeven. Die luidt: "The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast, 1580-1680" (Assen 1971). Eveneens onjuist is de titelopgave van B. Hagendorns standaardwerk over "Ostfrieslands Handel und Schiffahrt um 16. Jahrhundert" (Berlin 1910).

5. De conferentie te Breda (februari 1566) en de vergadering te Hoogstraten (13 maart 1566) zijn te essentieel dan dat ze onvermeld kunnen blijven. Bij het Tweede Smeekschrift had de rol van de consistories beschreven moeten worden.
6. Wel moet mij van het hart dat het mij bevreemdde niet in de bibliografie te zien opgenomen de grensverleggende studies van A.C. Duke en R.L. Jones.
7. De kleinere sectarische gemeenschappen blijven nu noodgedwongen geheel buiten beeld. Maar ook de synode van Emden – waarover Nauta ons bij uitstek had kunnen voorlichten – komt er bekaaid af.
8. Dit werk ontbreekt in de literatuuropgave. Merkwaardigerwijs citeert de schrijver daarentegen wel uit het discutabele werk van Y. Cazaux.
9. Het had veeleer in de rede gelegen ons enige informatie te geven over de relaties met Duitse vorsten en Oranje's broer Jan van Nassau. Over diens volstrekt opportunistische bemoeiingen met de opstand wordt echter een volkomen stilzwijgen bewaard. De voor goed begrip van Jans motieven en doelstellingen zo belangrijke Weterause "Grafenverein" wordt zelfs niet genoemd! (Hiervoor: R. Glawischign, *Niederlande, Calvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584. Nassau-Dillenburg unter Graf Johann VI (Marburg 1973)*; dit boek ontbreekt merkwaardigerwijs in de bibliografie.)
10. Nogmaals: want de schr. deed dat al eerder in zijn artikel "Varianten binnen het Nederlandse Calvinisme in de zestiende eeuw", in: TvG 89 (1976).
11. J. Andriessen, *de Jezuïeten en het saamhorigheidsbesef der Nederlanden 1585-1648* (Antwerpen 1947), een werk waar-naar verwezen had moeten worden.
12. Cf.: J.A. van Dorsten, *Poets, Patrons and Professors* (Leiden 1962), 7-8. alsmede: P.A.M. Geurts en J.A. van Dorsten, *Drie redevoeringen van Bonaventura Vulcanius over de stichting van de Leidse universiteit*, in: BMHG 79 (1965), 387-413.
13. Dat brengt mij op een laatste vraag. Heeft de redactie misschien te veel Noord-Zuid gedacht bij het aantrekken van de medewerkers? Alleen de redactie kent daarop het antwoord. Dat neemt echter niet weg, dat het mij speet geen plaatsruimte te zien ingeruimd voor eminente specialisten als bijvoorbeeld Geoffry Parker, wiens kwaliteiten hier te lande mijns inziens wel eens onderschat worden en die stellig in staat zou zijn geweest ons een beter beeld te geven van de eerste fase van de opstand dan ons nu ten dienste staat. En hij is niet de enige niet-continente opstandskenner van wiens hand we gaarne een bijdrage zouden hebben aangetroffen. Zouden die allemaal geweigerd hebben? Of is aan hen voorbij gegaan? In beide gevallen staan we er dan niet best voor.

Stofomschrijving van de onderwerpen voor het centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting 1981.

de besturen van de gemeenten en van de rechtspersonen, die een dag- of avondschool voor v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o. of een opleidingsschool voor onderwijzers waaraan een afdeling voor h.a.v.o. is verbonden, in stand houden.

TER KENNISNEMING AAN:

de rectoren/directeuren van de gemeentelijke en bijzondere scholen als bovenbedoeld, van de rijksscholen voor v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o. en van de rijksopleidingsscholen voor onderwijzers, waaraan een afdeling voor h.a.v.o. is verbonden.

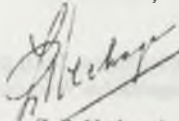
Hierbij zend ik U als bijlage, de door de CEGES opgestelde stofomschrijving behorend bij de onderwerpen voor het centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting 1981. In voorgaande jaren werd deze omschrijving U rechtstreeks door de CEGES toegezonden.

Voor de onderwerpen voor het examen van 1981 verwijs ik U naar circulaire VO/AV 79-27 van 17 juli 1979. Wellicht ten overvloede deel ik mede dat het ontwerpen van de eindexamenopgaven voor het examen 1981 zal plaatsvinden aan de hand van de als bijlage toegezonden stofomschrijving en dus niet gebaseerd zal worden op enig bestaand leerboek.

De rectoren/directeuren ontvangen 4 exemplaren van deze circulaire met de bijlage.

Ik verzoek U een exemplaar van circulaire en bijlage aan de betrokken leraren ter hand te stellen.

Staatssecretaris drs. K. de Jong Ozn.,
namens deze,

(L.P. Verhage)

KONING — KABINET — KAMERS

Onderwerp 1

Inleiding

In dit onderwerp komt — gezien tegen de historische achtergrond — het functioneren van ons constitutioneel parlementair stelsel aan de orde.

Uitwerking

Aandacht dient te worden besteed aan:

de verhouding tussen en de bevoegdheden van koning, ministers en volksvertegenwoordiging in 1815, in 1848, in 1917, heden.

Namen — termen — begrippen

N.B. Over de cursief gedrukte namen, termen en begrippen worden in het csegs voor het m.a.v.o. géén vragen gesteld noch opdrachten gegeven.

abdicatie – actief kiesrecht – algemeen kiesrecht – *Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB)* – algemene politieke en financiële beschouwingen – ambtenaar – beëdiging – de belofte afleggen – Besluitenregering – *bestaansrecht van de Eerste Kamer* – het Binnenhof – “het bolwerk voor de troon” – budgetrecht – buitenparlementair – censuskiesrecht – coalitiekabinet – commissievergadering – confessionele partijen – *conflictmodel* – constitutie – constitutionele monarchie – constitutionele parlementaire monarchie – *contraseign* – Cort van der Linden – demissionair kabinet – democratie – departement – Derde dinsdag van september – directe verkiezing – *districtenstelsel* – *dualisme* – dynastie – Eerste Kamer – eerste minister – *eindverslag* – emancipatie – erfopvolging – evenredige vertegenwoordiging – extraparlamentair kabinet – fractie(beraad) – fractievoorzitter – “het geheim van het Noordeinde (van Soestdijk)” – *gekwalficeerde meerderheid* – geloofsbrief – “gene zijde van het Binnenhof” – getrapte verkiezing – gekozen minister-president – griffier – groepsbelangen – grondwet – grondwetsherziening – hamerstuk – Handelingen van de Staten-Generaal – *harmoniemodel* – Van Hogendorp – hoofdelijke stemming – hoorzitting – indirecte verkiezing – informateur – inhuldiging – interruptie – invloed van de kiezer – Juliana – kabinetsbeleid – kabinetscrisis – kabinetsformateur – kamercommissie – kamerdebat – kamerfractie – kamerontbinding – kamervoorzitter(s) – kiesstelsel – “de koning benoemt ministers en ontslaat hen naar welgevallen” – “de koning is onschendbaar de ministers zijn verantwoordelijk” – Koninklijk Besluit (KB) – *Koninklijke boodschap* – Koninklijk Huis – koninklijke kabinetten – de Kroon – linkerzijde – *memorie van antwoord* – *memorie van toelichting* – ministerie – ministeriële verantwoordelijkheid – minister-president – ministerraad – minister zonder portefeuille – monarchie – *monisme* – motie – niet-confessionele partijen – *onaanvaardbaarverklaring* – ontslagaanvraag – *onverenigbare betrekkingen* – oppositiepartij – organieke wet – pacificatie – parlement – parlementair kabinet – parlementaire onschendbaarheid – passief kiesrecht – polarisatie – politieke partij – portefeuillekwestie – premier – presentielijst – Prinsjesdag – publieke tribune – *quorum* – Raad van State – rechterzijde – rechtstreekse verkiezing – recht van amendement – recht van enquête – recht van initiatief – recht van interpellatie – recht van ontbinding – (recht van) sanctie – regeerackoord – regentschap – regering – regeringspartij – regeringsverklaring – Ridderzaal – (rijks)begroting – Senaat – senator – Staatsblad – Staatscourant – staatshoofd – staatssecretaris – Staten-Generaal – staatsvorm – Thorbecke – trias politica – troonrede – troonopvolging – troonsafstand – Tweede Kamer – tweede meerderheid – tweekamerstelsel – uitvoerende macht – *vaste kamercommissie* – verenigde vergadering van beide Kamers der Staten-Generaal – “vierde macht” – volkssoevereiniteit – *voorlopig verslag* – vraagrecht – wetgevende macht – wetsontwerp (-voorstel) – Wilhelmina – Willem I – Willem II – Willem III – zakenkabinet – zitting(sjaar).

Enige literatuur ter oriëntatie

Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden. Tekst zoals deze luidt na de laatstelijk blijkens de wetten van 10 februari 1972 en 11 maart 1972 aangebrachte veranderingen. Overdruk van Staatsblad nr. 193, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1972.

Veel gebruikte handboeken zijn:

A.D. Belinfante, *Beginselen van Nederlands staatsrecht*, Alphen aan den Rijn, 1976 (7e druk).
 R.A.V. van Haersolte, *Inleiding tot het Nederlandse staatsrecht*, Zwolle, 1977 (6e druk).
 C.W. van der Pot (bewerkt door A.M. Donner), *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, Zwolle, 1977 (10e druk).

Voor een groter publiek zijn geschreven:

J.Th.J. van den Berg e.a., *Parlement en politiek*, 's-Gravenhage, 1978 (2e druk).
 W.F.P. Boshouwers, *De Staatsinrichting*, Utrecht/Antwerpen, 1976 (6e druk).
 Willem Drees Sr., *Het Nederlandse Parlement, vroeger en nu*, Naarden, 1975 (3e druk).
 E. van Raalte, *Het Nederlandse Parlement*, 's-Gravenhage, 1977 (6e druk).
 E. van Raalte, *De Nederlandse staat, wat hij is en hoe hij werkt*, Alphen aan den Rijn, 1969 (2e druk).

CHINA NA DE DOOD VAN SOEN JAT-SEN TOT DE DOOD VAN MAO TSE-TOENG* (1925 – 1976)

Onderwerp 2

Inleiding

Het onderwerp wordt verdeeld in:

1. De periode van de Kwo Min-tang eindigend met de nederlaag van Tsjang Kai-sjek (1925-1949).
2. De Chinese Volksrepubliek tot de dood van Mao Tse-toeng (1949-1976).

Uitwerking

Aandacht dient te worden besteed aan:

1. **De periode van de Kwo Min-tang eindigend met de nederlaag van Tjang Kai-sjek (1925-1949).**
 - De sociale, economische en politieke toestand in China bij de dood van Soen Jat-sen.
 - De Kwo Min-tang (KMT) en de Chinese Communistische Partij (CCP) afzonderlijk en in hun onderlinge verhouding.
 - China en de vreemde mogendheden (Groot-Brittannië, Japan, Sovjet-Unie, Verenigde Staten).
 - Jaren van binnenlandse strijd (1927-1937).
 - Strijd tegen een gemeenschappelijke vijand: Japan (1937-1945).
 - Opnieuw burgeroorlog (1945-1949).
2. **De Chinese Volksrepubliek tot de dood van Mao Tse-toeng (1949-1976).**
 - De beginjaren: de politieke, economische en sociale omvorming.
 - Gevolgd door: “laat honderd bloemen bloeien” en “de grote sprong voorwaarts”.
 - Daarna: “de bestudering van het denken van voorzitter Mao” en “de grote proletarische culturele revolutie”.
 - De buitenlandse politiek van de Chinese Volksrepubliek (Sovjet-Unie, Derde Wereld, Verenigde Staten, Verenigde Naties).

* Ter voorkoming van onduidelijkheden en mogelijke vergissingen zijn de namen niet geschreven naar de sinds 1 januari 1979 door het Persbureau Nieuw China gebruikte regels.

Namen – termen – begrippen

N.B. Over de cursief gedrukte namen, termen en begrippen worden in het ceges voor het *m.a.v.o.* géén vragen gesteld noch opdrachten gegeven.

agrarisch communisme – agrarische hervormingswet – analfabetisme – anti-christelijke campagne – anti-imperialistische beweging – atoombom – bamboegordijn – bourgeoisie – bourgeoisiekunst – *bureaucratie* – Centraal Comité van de Chinese Communistische Partij (CCP) – “de Chinese draak” – collectivisering – communistische maatschappij – *Conferentie van Bandoeng* – (*buitenlandse*) *concessie* – *confucianisme* – containment politiek – contra revolutionairen – coöperaties – corruptie – *Dalai Lama* – (bourgeois)democratie – democratische dictatuur van het volk – *dialectiek* – dominotheorie – *exterritoriale rechten van vreemdelingen* – familiesysteem – feodale krijgsheren (“warlords”) – Formosa (Taiwan) – gezondheidspolitiek – godsdienstpolitiek – grensconflict – grootgrondbezit – guerilla – *hemels mandaat* – heropvoeding – *Hoenan rapport* – hongersnood – huwelijkswet – *ideologisch geschild* – imperialisme – India – Indo-China – indoctrinatie – industrieproletariaat – intellectuelen – Jenan-periode – kapitalisme – *Kiangsi* – klassenloze maatschappij – klassevijand – Komintern – Koreaanse oorlog – “kunst in dienst van volk, revolutie en partij” – landhervorming – „de Lange Mars” – *Lin Piao* – maatschappelijke ongelijkheid – Mandsjoekwo – Mandsjoerije – Maoïsme – marxisme – massacampagne – de missie – muurkrant – nationalisatie – nationalisme – Nationalistisch China – *noordelijke expeditie* – omsingelingscampagne – onderwijservorming – ontwikkelingshulp – “De Oostenwind overwint de Westenwind” – pachters – “papieren tijger” – partijcongres – partijdiscipline – permanente revolutie – persoonsverheerlijking (van Mao “de grote roerganger”) – “pingpongdiplomatie” – plattelandsproletariaat – Politbureau – *polyvalente mens* – *produktie coöperatie* – *rectificatiecampagne* – *renegatendom* – revisionisme – revolutionaire comité’s – revolutionaire model opera – rode boekje van Mao – rode gardist – Rode Leger – *Rode Schisma* – Rood China – *Sian-incident* – sociale revolutie – *social imperialisme* – socialisatie – socialistische maatschappij – (Chinese) Sovjetrepubliek – technocraat – *Tibet* – totalitair – Tsjoen En-Lai – Veiligheidsraad – verburgelijking – *verenigd front politiek* – vetorecht – Verenigde Naties – Vietnam – de drie volksbeginselen van Soen Jat-sen – volksbevrijdingsleger – volkscommune – volksrechtbank – vrouwenemancipatie – vijfjarenplan – zelfbeschuldiging(-kritiek) – de zending – zuivering.

Enige literatuur ter oriëntatie

D. van der Horst, Geschiedenis van China, Utrecht/Antwerpen, 1977.

Golo Mann e.a., Universele Wereldgeschiedenis, Den Haag/Hasselt, 1977, deel 10, het hoofdstuk over de Chinese Revolutie.

A.F. Manning e.a., Onze jaren. De wereld na 1945, Amsterdam, 1972/1975 (2e druk), verschillende hoofdstukken uit de banden 2, 3, 4, 5, 6.

A.J.P. Taylor e.a., Standaard geschiedenis van de 20ste eeuw, Antwerpen/Utrecht, 1969/1971, deel 4, 5, 6, verschillende hoofdstukken.

S. de Vries e.a., Winkler Prins Grote Wereldgeschiedenis, Amsterdam/Brussel, 1976, diverse paragrafen.

De Kleio-redactie streeft ernaar om op korte termijn inhoudelijk commentaar op de stofomschrijving te plaatsen.

CULTURELE GROEPSREIZEN '80

voor onderwijsgeevenden, die passen in de vakantieperiodes

Groepsreizen, gericht op de historische, culturele en sociale aspecten van het te bezoeken land of gebied.

Paasvakantie 1980	Zomervakantie 1980	Herfstvakantie 1980
10-daagse reizen naar o.a.:	3 en 4 weekse reizen naar o.a.:	9-daagse reizen naar o.a.:
Toscane	Indonesië	Toscane
Rome	Volksrepubliek China	Sicilië
Kreta	Z.O. Azië	Kreta
Spanje	Mexico/Guatemala	Egypte
Israël	Zuid-Amerika	Irak
Egypte	Zuid-Afrika	

Groepsgrootte: Max. 25-30 personen. Deskundige begeleiding.

Voor toezending van het reizenprogramma en verdere inlichtingen:

Stichting voor educatieve reizen

Postbus 17455 2502 CL Den Haag Tel. 070-64 99 34

Op 11 maart j.l. heeft het bestuur van de V.G.N. de volgende brief verzonden aan het N.G.L., naar aanleiding van de eindexamennota van het N.G.L.

Aan het hoofdbestuur van het N.G.L.

Geacht bestuur,

In het woord vooraf bij uw nota "Eindexamens aan de tand gevoeld" in het Weekblad van 24 jan. 1980 nodigt U de vakverenigingen uit zich over de vakinhoudelijke kant van de examens uit te spreken. Nu is voor de Vereniging van docenten in Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.) het eindexamen vooral de laatste tien jaar een punt van hevige discussie geweest en nog steeds neemt het vak geschiedenis en staatsinrichting wat de eindexamens betreft een aparte plaats in tussen alle andere vakken. Allemaal redenen waarom wij zeker willen reageren op uw nota.

Ons belangrijkste bezwaar richt zich tegen de overheersende plaats, die aan het C.S.E. wordt toegekend ten koste van het schoolonderzoek en van een mondeling examen. Bijna 10 jaar experimenteren met een C.S.E. geschiedenis en staatsinrichting heeft wel aan het licht gebracht, dat, zo voor dit vak al een C.S.E. mogelijk moet worden geacht, zo'n C.S.E. zeker niet de hele examenstof zal kunnen omvatten. Het is in onze kring een algemeen aanvaarde gedachte, dat bij het geschiedenisonderwijs bepaalde levensbeschouwelijke elementen naar voren komen, die onmogelijk centraal te toetsen zijn; daarnaast worden voor ons vak doelstellingen gehanteerd, met name in het affectieve en attitudinale vlak, die zeker niet schriftelijk afgevraagd kunnen worden. Wij willen hier nu niet gedetailleerd op in gaan, maar verwijzen daarvoor o.a. naar brochures van de Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis en Staatsinrichting (C.M.L.G.S., 1977), naar het eindrapport van de Commissie Eindexamen-experimenten Geschiedenis En Staatsinrichting (C.E.G.E.S., dec. 1978) en naar de discussie daarover in onze algemene ledenvergadering van 24 maart 1979 (vgl. ons blad Kleio, 1979, nr. 6, p. 278-280).

Het zal duidelijk zijn, dat wij kiezen voor een andere benadering van het eindexamen, dan uit uw nota spreekt. Waar de teneur van uw hele nota bijna uitslui-

tend de maatschappelijke relevantie van het diploma is, denken wij ook aan de vormende waarde, die het onderwijs (waarvan de evaluatie en dus ook de vorm van het eindexamen een onverbreekelijk deel uitmaakt) voor de leerlingen dient te hebben. Vandaar dat we ernstig bezwaar aantekenen tegen het feit, dat U alleen maar in de vorm van een C.S.E. wilt examineren. Wij pleiten dan ook voor handhaving van het schoolonderzoek en/of een grotere plaats voor een mondeling examen dan 1/3 van het totaal (punt 3.4 uit uw nota), althans voor het vak geschiedenis en staatsinrichting.

Een ander punt van kritiek hebben wij op uw benadering van de pakketkeuze. Afgezien van het feit, dat er toch heel veel pleit voor een vrije vakkenkeuze, bijv. een grotere motivatie bij de leerlingen, betreuren wij in ieder geval de geringe plaats, die er voor humanioravakken als klassieke talen en geschiedenis en staatsinrichting in vooral de exacte streams is weggelegd. Wij beschouwen deze vakken van zoveel waarde bij de vorming tot mens en staatsburger, dat daarvan toch iets in die zo exacte pakketten moet kunnen doorklinken. Om deze reden en ook om bij doorstroming van h.a.v.o. naar v.w.o. nog een goed alternatief te bieden pleiten wij voor opnemings van gs als keuzemogelijkheid in de 6e verticale kolom van de pakketten 1a, 2a en 3a in bijlage II (d.w.z. tevens in de 3e verticale kolom van de pakketten 1a, 2a en 3a en van de clusters in bijlage V).

Het zal U duidelijk zijn, dat uw nota in deze vorm voor ons niet acceptabel is. Wij zouden het erg op prijs stellen, als wij op korte termijn met U mondeling over deze materie van gedachten konden wisselen. In afwachting van een spoedige reactie uwerzijds hierop teken ik namens het bestuur van de V.G.N.

J. Drewes
2e secretaaris

Uit de Vereniging

DE DIDAKTIEKKOMMISSIE

Didaktiekconferenties 1979

Achttien rode rozen en . . . een motie.

In de diverse liedjes c.q. smartlappen worden rode rozen gebruikt om een bepaalde stemming over te brengen. Een stemming van weemoed, genegenheid, etc. Vandaar dat je als commissie verbaasd en verheugd opkijkt als deelnemers van een conferentie je een groot boekje rode rozen overhandigen. De weemoed en genegenheid die er wellicht ook hier achter zat, was dat de deelnemers van de didaktiekconferentie middels een inleidend praatje "slecht nieuws" vernomen hadden. De kans bestaat dat de conferenties zoals die reeds 18 jaar lang gerealiseerd worden, in de toekomst *misschien* niet meer mogelijk zijn. Dit omdat al deze activiteiten gaan vallen onder de nascholingsactiviteiten die door de zgn. initiële opleidingen verzorgd moeten worden.

Op de tweede conferentie werd het gevoel van onbehagen op een heel andere wijze onderstreept en wel door het sturen van een motie naar het A.B. dat die zaterdag vergaderde. In deze motie werd op continuering van activiteiten als conferenties sterk aangedrongen.

De rode rozen en de motie mogen dan symbolisch bedoeld zijn, — de rozen werden overhandigd in de veronderstelling en verwachting volgend jaar negentien rozen te kunnen geven — de rozen hebben zonder kunstgrepen meer dan veertien dagen in volle glorie gestaan. Dit heeft de didaktiekcommissie gesterkt in haar pogingen te ijveren voor continuering van nascholingsakti-

teiten voor geschiedenisleraren in de vorm van conferenties e.d.

Wat ons betreft wordt er nooit nog eens een bos van vijftig rozen overhandigd!

Doky Verhagen
Voorzitter did. cie.

"Motie", zoals aanvaard op de Didaktiekconferentie van 14/15 dec. 1979 te OOSTERBEEK

De docenten geschiedenis, bijeen op de didaktiekconferentie van 14/15 december 1979 te Oosterbeek:

- a. geïnformeerd zijnde over de herstructurering nascholing geschiedenis,
- b. constaterende dat seminarium en conferentie een duidelijke stimulans betekenen voor hun functioneren als docent,

dringen er bij het Algemeen Bestuur op aan zich met alle kracht in te zetten voor continuering van deze vorm van nascholing, en dragen de didaktiekcommissie op via een enquête in Kleio te onderzoeken in hoeverre de overige docenten geschiedenis deze mening delen.

Oosterbeek, 15 december 1979.

VERSLAG VAN DE DIDAKTIEKKONFERENTIE OP 26 EN 27 OKTOBER 1979

Ik ben Paul Slingerland, ik stak mijn vinger op tijdens de (laatste?) didaktiekconferentie van 26 en 27 oktober, toen gevraagd werd wie zijn bevindingen wilde insturen. Daar heb ik nu deels spijt van, want met 30 uur geschiedenis en maatschappijleer, is het niet zo verstandig er extra werk bij te nemen.

Ik heb slechts deels spijt dat ik mijn vinger heb opgestoken. Want als het waar is dat dit de laatste didaktiekconferentie in zijn huidige opzet is geweest, heb ik best knap zin om iets kwijt te raken over de didaktiekconferenties in het algemeen en de laatste in het bijzonder.

Ik heet met nog een aantal een trouw bezoeker van deze conferenties te zijn en kan dus achterom kijken. Ik ken mijn gevoelens nog van de eerste keer dat ik ging:

- ik mavo-jongen, naar een didaktiekconferentie
- ik voelde me de kleine jongen door mijn geringe theoretische onderbouwing.
- ik, praktische jongen, keek en luisterde argwanend: heb ik hier maandag het 3e uur in 3b wat aan?

1979: Op naar de didaktiekconferentie, want ik heb een hoog verwachtingsniveau. "Toetsen, hoe, waarom, problemen bij de beoordeling", kan niet beter dames en heren van de didaktiekconferentie. 'k Heb nl. in de voorafgaande week me daar heel intensief mee moeten bezig houden: zelf de toets voor S.O.I. geschiedenis samengesteld en daarbij m.n. de elementen "hoe" en "problemen" (te) vaak ontmoet!

Toch wel voor een groot gedeelte aan mezelf te wijten, want waarom niet de traditionele weg bewandeld — in ieder geval minst moeilijke —: formuleer een aantal vragen, die eenduidig zijn, — lekker geen discussietoe-

standen bij de nabespreking – die per vraag slechts één goede antwoordmogelijkheid openlaat – vlotte boel bij de correctie – laat ze natuurlijk nog even aan Dick – de geschiedeniscollega van klas 2 – lezen – lekker stukje zelfbescherming onder de noemer van sectie-overleg.

of,
toch maar anders?

Maar "hoe" toets ik die andere toestanden? en "waarom" toets ik die toestanden? Omdat ik dat wil, de leerling het wil, het systeem het-automatisch-van mij vraagt?

Als je leerlingen in woord geschrift en gebaar de gelegenheid geeft aan te geven hoe ze hun kennis van het verleden beleven zit ik in de vakken achter de streep, maar ben ik daarmee dan ook over de streep gegaan?

Wat moet ik met: de behangflap van Anneke, die ze op haar kamertje heeft hangen met daarop in chronologische volgorde een aantal kernbegrippen uit "Nederland 1917-1939"!

Akkood, het was een opdracht, maar moet ik het produkt zelf toetsen?

– wat moet ik met het verslag van Gerard, dat hij als journalist van "De spiegel" maakte van de gebeurtenissen op het Malieveld, november 1918?

IMPRESSIES VAN DE TWEDE DIDAKTIEK-CONFERENTIE OP 14/15 DECEMBER 1979 IN DE PIETERSBERG TE OOSTERBEEK.

De deelnemers die omstreeks vier uur in de middag op de Pietersberg arriveerden, hadden storm en regen getrotseerd om de toetsingsproblemen met elkaar te bespreken. Bij de inschrijving ontmoetten oude bekenden uit het hele land elkaar.

Na het welkomstwoord van de voorzitter, Mevrouw Verhagen, ging het gezelschap in twee groepen uiteen. Het ene deel omvatte de mensen die zich met schriftelijke toetsing gingen bezighouden. Zij verdwenen naar het hoofdgebouw en uit onze gezichtskring. Over hun avonturen kan een ander misschien nauwkeuriger rap-

– wat met de brief die Gerard schrijft als Duitse jongen aan zijn vader die in de blubber van de loopgravenoorlog staat?

– wat met de voorpagina van "Hier und Heute", het Oostenrijks dagblad waar journalist Henk verslag doet van het schot van Serajewo en waarin hij wijst op de mogelijke gevolgen van dit schot?

– wat met de play-reading van de familietwist in een gezin in het zuiden over de slavernij rond 1860?

Wat ik van deze laatste didaktiekconferentie heb meegenomen naar huis is, dat ik me voor dit soort activiteiten niet langer hoeft te generen. Ik voelde me compleet groter groeien in de werkgroep expressie en dramatiseren! Kennelijk zit ik wat dit betreft op de goede toer en dat is best knap een fijn gevoel en dat mag tegenwoordig. 'k Heb bovendien in die werkgroep een aantal ideeën opgedaan, die me het gevoel geven dat m'n dagelijkse gang naar school zinvol is.

Met dankbare herinneringen aan de prima organisatie, goede verzorging en warme vriendschap – en dit alleen voor ingewijden – de groeten aan onze Italiaanse presentator Pietro (ik miste je in Cassata), die zo voortreffelijk de extra actualiteiten-uitzending verzorgde voor de ramp die op 26 oktober j.l. Pompeï trof!

Paul Slingerland

porteren. Wij bleven namelijk achter in de tweede groep, die zich ging werpen op de evaluering van meer creatief getoetste stof. Dat hierop in dit verhaal de nadruk valt, ligt dus uitsluitend aan ons beperkte gezichtsveld.

Om te beginnen hebben we in een kringgesprek onze ervaringen-tot-dusver uitgewisseld. Een paar voorbeelden ter verduidelijking:

Sommige collega's verhalen over het rollenspel dat zij toepassen. Anderen hebben grote tijdbalken laten maken, die per groep werden onderverdeeld en – na voltooiing – in de klas opgehangen. Het werk als geheel werd vervolgens beoordeeld door de klas met een cijfer; ook de docent gaf een cijfer en het eindoordeel werd gevormd door het gemiddelde.

Nog een andere wijze van verwerking is het maken van flappen, kranten of affiches. Hierbij is het van belang dat de produkten moeten voldoen aan enkele vaste kenmerken, duidelijk van te voren gesteld. De beoordeling geschiedde per groep en per individu.

Als laatste voorbeeld de spreekbeurt van circa 10 minuten. Hiervoor koos men een min of meer actueel onderwerp (b.v. na 1945). De spreekbeurt werd beoordeeld door de klas; van de toespraak werd door de leeraar een verslag, gemaakt door een leerling, beoordeeld.

Na deze inventarisatie ontstond een discussie over de moeilijkheden van beoordeling van deze wijze van toetsen. Duidelijk kwam naar voren, dat het vooraf vaststellen van criteria zeer noodzakelijk was voor de beoordeling van de inhoud, maar ook dat de werkhouding van de groepsleden mee het eindresultaat moest bepalen. Vanzelf zijn niet alle moeilijkheden en bezwaren verdwenen, maar toch hadden de meeste deelnemers stof om over na te denken, zoveel zelfs, dat de discussie door enkele denkers tijdens het diner werd voortgezet: doe je je leerlingen niet te kort als je ze wat laat "aanknoeien" met tijdbalken en tekenwerk in plaats van ze deugdelijk de feiten in te stampen? De twijfel verdween niet, de pudding wel.

Avond

Opnieuw gingen wij uiteen in twee groepen. De eerste groep ging zich nu beraden over creatieve toetsing, de tweede (kleinere) groep ging zich oefenen in dramatische expressievormen. We werden daarin voorgedaan door een medewerker van de Katholieke Universiteit van Nijmegen, de heer J. de Vroomen. In een korte toelichting legde hij ons een aantal werkvormen voor, elk met hun eigen eisen. Deze vormen waren:

- het tableau vivant, naar een dia, plaat o.i.d.
- een reclamespot voor t.v., met als basis een bepaalde (historische) idee
- een interview met een historische figuur; hier zijn twee manieren mogelijk, nl. of in de eigen tijd geplaatst, of gezien vanuit onze tijd
- "alter ego", meer geschikt voor oudere leerlingen, waarin het optreden naar buiten en de innerlijke overwegingen van een historische persoon door twee mensen wordt verbeeld; dit is heel geschikt voor het verduidelijken van de motieven van politieke personen.
- het t.v. journaal, het beste te realiseren door aan te knopen aan een concrete gebeurtenis. Hier kunnen

verschillende van de eerder genoemde technieken ook worden toegepast.

Ieder van de deelnemers deed zijn keus en na een korte voorbereidingstijd werden enkele onderwerpen voorgespeeld, eerst binnen de groep, waarbij de leider commentaar en kritiek leverde, later voor de voltallige vergadering. Foto-enthousiasten konden hier hun hart ophalen. De rest van de avond werd besteed aan de zgn. gesprekken in de wandelgangen.

Het valt op dat deze kant van de conferenties in hoge mate inspirerend werkt. Het gaat dan om het uitwisselen van ervaringen, de morele steun die uitgaat van de sensatie niet alleen te staan met de eigen problemen en de steeds weerkerende bevestiging van hier mensen te treffen die bereid zijn hun werkmethode onder de loop te nemen en naar anderen te luisteren. Hier ligt, naar onze ervaring, het grote verschil met de bijscholingscursussen nieuwe stijl. Het zou dan ook een betreurenswaardige verarming zijn als deze vorm van onderlinge contacten in de toekomst zou moeten verdwijnen.

Zaterdag

Na enige nachtrust werd de bijeenkomst zaterdagmorgen voortgezet met een lezing van een medewerker van het CITO over de vraag waarom getoetst moet worden. In deze toespraak werd de objectiviteit van toetsen aan de orde gesteld; op grond hiervan werd geconcludeerd, dat meerkeuze-vragen tot grotere objectiviteit leiden dan open vragen. Onder de koffie werden problemen bij de beoordeling aangesneden door een medewerker van het Kohnstamm-instituut. Hierop volgde een discussie naar aanleiding van een tekst met bijbehorende vragen. Het probleem was, moet men bij deze vorm het tekstbegrip toetsen? Dit werd door de meeste deelnemers negatief beantwoord. Centraal stond de verwerking van de kennis van de leerstof. En daarmee verband houdend: wat zijn nu goeie proefwerkvragen. We kwamen met de bespreking niet klaar.

Het slotwoord was aan de heer J. Baalbergen, die uitlegde dat deze conferentie de laatste zou zijn in deze vorm, omdat de her- en bijscholing in het vervolg zal overgaan naar de lerarenopleidingen. De VGN verliest daarmee dit deel van haar werkzaamheden.

Deze mededelingen schokten de aanwezigen in die mate dat zij de leiding van de conferentie opdroegen hun verontrusting in een telegram aan het VGN-bestuur kenbaar te maken. Hetgeen geschiedde.

Amsterdam-Nieuwendam,

Tineke Roelofsen
Miep Sutherland

SECTIE PEDAK-BASISSCHOOL

SAMENSTELLING VAN DE SECTIE

In ons jaarverslag over 1979 meldden we reeds het afscheid van Koos Brouwer en de komst van twee nieu-

we sectieleden: Magdalene Kingmans en Roel Kingma.

STICHTING VOOR LEERPLANONTWIKKELING

In januari 1980 verscheen het eerste nummer van een nieuw tijdschrift "leerplanzaken", een uitgave van de

Stichting voor Leerplanontwikkeling (S.L.O.). Twee maal per jaar zal dit nieuwe tijdschrift gaan verschijnen. In het eerste nummer kan men informatie vinden over de stand van zaken bij de S.L.O.-projecten, o.m. over het project Leerplanontwikkeling Basisschool. Aangekondigd wordt, dat vanaf maart losbladige ontwerpen voor alle vakken en vormingsgebieden voor het basisonderwijs zullen verschijnen. Het project nr. 3250 "Mens- en maatschappijonderwijs in de basisschool" heeft een langere aanlooptijd nodig. Concrete produk-

ten worden pas verwacht in de loop van 1981. Voor de opleiding is van belang project 3202 "De opleiding van onderwijsgeveenden in verband met de individualisering van het basisonderwijs", een project dat uitgevoerd wordt door de vakgroep onderwijskunde van de Rijksuniversiteit te Leiden.

Het nummer bevat verder een handzaam overzicht van alle S.L.O.-publikaties, die in de S.L.O.-winkel (Postbus 2041 - 7500 CA Enschede) besteld kunnen worden.

Aankondigingen

Bij Verlag Philipp von Zabern verschijnen vier knipplaten met vier personen uit het Oude Egypte. De mannen- of vrouwenfiguren uitknippen of -snijden en dan bekleden met de bijbehorende kleren, die dan met vouwstrookjes kunnen worden aangebracht. Zo krijgt U dan een pharaon, zijn vrouw, een dame en een beambte uit het Oude Rijk, Middenrijk, het Nieuwe Rijk of uit de tijd der Ptolemeeën. Met een beetje beleid kunt U hiermee de dracht van deze mensen in de diverse tijdperken aanschouwelijk maken en de kinderen er plezier aan laten beleven. De bijbehorende korte teksten moeten natuurlijk wel in het Nederlands zijn vertaald. 4 platen in kleur. 60 x 42 cm voor samen DM 12,- plus porto.

Bij dezelfde uitgever drie archeologische puzzels: "Spiel mal Archäologie" met tekstboekje, voorstellende: een Griekse schaal. Dan een stierrelief en Tut anch Amon, met bijbehorende posters. Alsof ze archeoloog zijn moeten de kinderen uit de stukken (scherven) een geheel maken. 41,5 x 29,5 cm, resp. DM 13,- DM 8,- en DM 8,-, te bestellen bij Philipp von Zabern, Postfach 4065, 65 Mainz 1. Betalen kunt U heel makkelijk per postgiro. Inlichtingen bij de overbekende postkantoren.

In "Bijdragen en Mededelingen van het Openluchtmuseum", 1979 nr. 2, een stukje over Advertenties en handelscatalogi als nuttige museale informatiebronnen, waarbij ik zou willen aanvullen "en als nuttig materiaal voor de altijd zoekende geschiedenisleraar". Wellicht iets voor collegae, die daar in de buurt wonen en die deze dragers van reclameboodschappen bij hun lessen willen gebruiken. Dit blad is gratis voor leden van de Vereniging "Vrienden van het Nederlands Openlucht Museum", Schelmsseweg 89, 6816 SJ Arnhem - Dit nummer kost los f. 3,50 + f. 2,75 porto.

In "Verre naasten naderbij" tijdschrift van het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden in de laatste nummers van de 13e jaargang goed geïllustreerde artikelen over Brazilië in de 17de eeuw, die U best als studiemateriaal zou kunnen geven aan leerlingen van de bovenbouw bij de W.I.C. of andere onderwerpen, dit gebied betreffende. In dit tijdschrift trouwens toch dikwijls goede artikelen over de geschiedenis van de landen, waar je tevergeefs naar zoekt in onze schoolboekjes. Abonnement f. 18,50, losse nummers f. 6,50. Abonneren bij de alom bekende Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage of bij de erkende boekhandel.

Bij Johann Michael Sailer Verlag, Ausser Laufer Platz 22,85 Nürnberg, verschijnt het maandblad "Geschichte mit pff",

bestemd voor de jeugd. Naast veel illustraties ook teksten op niveau van 4 HAVO, aber in die deutsche Sprache und das kan zwiergheden opleveren. Proefnummers gratis op aanvraag.

"Waarom de oma van Annet in de oorlog staakte . . .", een informatieboekje over de februaristaking van 1941 tegen de Jodenvervolging. Voor leerlingen van de 5e en 6e klas van de lagere school en leerlingen van de brugklassen in het voortgezet onderwijs, uitgave Februaricomitee, p/a Frederik Hendrikstraat 10 hs, 1052 HT Amsterdam. Verkoopprijs f. 4,-, schoolbestellingen f. 1,25 per stuk, aan bovenstaand adres. Postgiro 2 087 005.

Het Amsterdamse Februari Herdenkingscomité heeft door regelmatige contacten met het onderwijs het initiatief genomen een informatieboekje samen te stellen over de februaristaking van 1941, ten dienste van het onderwijs in de 5e en 6e klas van het basisonderwijs en de brugklassen van het voortgezet onderwijs.

Het boekje is onderverdeeld in twee delen. Het eerste deel bestaat uit een verhaal van een schoolklas, die met een project over de Tweede wereldoorlog bezig is. Daarvoor is de verhaalvorm gekozen, waarin de "opa en oma" generatie vertelt over hun oorlogservaringen, en met name de Februaristaking. Deze ervaringen vervullen binnen het geheel van deze verhaalvorm de functie van inleefteksten.

Het verhaal is gebaseerd op een aantal projectervaringen op scholen, een buurthuis en een openbare bibliotheek in Amsterdam.

Het tweede deel van het boekje bevat informatie van geschiedkundige aard. Daarin worden o.a. behandeld:

- De opkomst van het fascisme in Duitsland
- Verzet tegen het fascisme in Nederland
- De Spaanse burgeroorlog
- Duitsland voert oorlog
- Strijd van de werklozen voor en tijdens de wereldoorlog
- Jodenvervolging
- Informatie over de Februaristaking

Bij deze teksten zijn geen vragen gemaakt. Wel wordt het boekje begeleid door een afzonderlijke didactische brief, met o.a. geformuleerde doelstellingen en suggesties voor werkvormen. Tevens bevat deze brief een lijstje excursiemogelijkheden binnen Amsterdam, een opgave van literatuur voor de leerkracht en een verwijzing naar uitzendingen van radio en t.v. omtrent dit onderwerp.

Henk van Duisjen.

DE SCHOOLOMGEVING

In aansluiting op het literatuuroverzicht over werken met de schoolomgeving in "Kleio"-1979-nr. 10 willen we attenderen op een prachtige uitgave ten behoeve van het onderwijs aan 4-13-jarigen over de schoolomgeving in Den Haag: "Het milieu-handboek 's-Gravenhage".

Dit handboek is een verzameling van lesthema's en lesideeën, zowel inhoudelijk als didactisch. Overzichtelijk geordend en voortreffelijk vormgegeven.

De thema's, die aan de orde komen, zijn: planten, dieren, menselijke activiteiten, water, bodem, lucht, energie. Onder "menselijke activiteiten" wordt ruim ingegaan op de geschiedenis en op het bestuur van Den Haag.

In een apart hoofdstuk worden algemene didactische aanwijzingen aangegeven, bijvoorbeeld over het afnemen van interviews, over rollenspelen, over het opzetten van een milieupad (met als uitgewerkt voorbeeld met vrij veel geschiedenis: de Schilderswijk).

Kortom een prachtig initiatief van de Dienst School- en Kindertuinen - Raaltestraat 4 - Den Haag (tel. 070-299122). Het handboek kost f 45,— (per post f 50,—) en kan verkregen worden door overmaking van het bedrag op giro 207163 van de Directeur van de Dienst School- en Kindertuinen te Den Haag.

AKTIE TOT BEHOUD ROMEINS SCHIP

In een aantal (scheepvaart-) musea ligt een voortreffelijk uitgevoerde folder "Verantwoording actie tot behoud Romeins Schip Zwammerdam". Deze actie in januari 1974, waar op menige Pedagogische Akademie en ook wel op basisscholen aandacht aan is besteed, leidde ertoe, dat f 280.000 ingezameld werd.

Naast een financieel overzicht bevat deze verantwoording korte, maar interessante bijdragen van M. de Weerd ("Het archeologisch onderzoek en de Zwammerdamse schepen") en van J. de Jong ("Het conserveren van de schepen van Zwammerdam"). Dit jaar hoopt men de schepen in het museum Ketelhaven te kunnen exposeren.

PROJECTBEGELEDING RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

De educatieve dienst van het Amsterdamse Rijksmuseum heeft een bureau projectbegeleiding, waar ook andere musea

aanvragers van materiaal voor werkstukken naar verwijzen. Wanneer er materiaal voor handen is, dan ontvangt de aanvrager een envelop. Aan de binnenzijde van deze envelop staan leerzame aanwijzingen onder de titel "Zo maak je een scriptie". Wij willen even attenderen op project nr. 78 "De patriotten en de Franse tijd", een project dat heel best een plaats in de opleiding kan krijgen. Samensteller van Gelder heeft gekozen voor een beknopte informatie (een begrippenlijst, een namenlijst (met afbeeldingen) en een jaartallenlijst) en een illustratie met toelichting. Als losse illustratie bevat de map een ansichtkaart van het schilderij van Jacques Kuyper, voorstellend de Dam met vrijheidsboom in 1795.

Verdere inlichtingen Educatieve Dienst - Rijksmuseum - Amsterdam - tel. 020-732121. (Zie ook "Kleio"-1975-5)

FOTOTENTOONSTELLING TWEEDE WERELDOORLOG

In het Anne Frankhuis aan de Prinsengracht te Amsterdam is al enige jaren een fototentoonstelling te zien.

Ter gelegenheid van de herdenking van de bevrijding in mei 1980 heeft de Protestantse Stichting tot bevordering van het bibliotheekwezen en de lectuurvoorlichting in Nederland (Parkweg 20A - 2271 AJ Voorburg - tel. 070-861779) het initiatief genomen deze tentoonstelling te reproduceren en te koop aan te bieden.

Het gaat om negentien panelen met ongeveer tweehonderd foto's, voorzien van verklarende teksten. Negen van de panelen - het middendeel van de tentoonstelling - zijn helemaal gewijd aan Nederland in de oorlog; de overige geven de internationale ontwikkelingen aan. Bij de tentoonstelling behoort een geïllustreerde brochure. De prijs is f 400,— (inclusief B.T.W. en verzendkosten); de leverdatum is 16 april 1980.

Een prijzenswaardig initiatief, misschien iets voor gemeentebesturen. Want de prijs is hoog om per school zo iets aan te schaffen. Jammer is, dat in het begeleidend materiaal een ons inziens wel sterk vertekend beeld gegeven wordt van het geschiedenisonderwijs:

"De ervaring van de Anne Frank Stichting leert dat het aan het geschiedenisonderricht over de Tweede Wereldoorlog vaak schort. Op veel scholen wordt er zelfs helemaal geen aandacht aan besteed. Op andere scholen gaat de leerkracht vaak niet verder dan datgene wat in de meeste leerboeken staat vermeld: een afstandelijk relaas over chronologie van militaire en diplomatieke feiten".

Cees van der Kooij

Historisch didaktisch seminarium en didaktiekconferentie 1980

Nascholing voor geschiedenisleraren die maximaal 3 jaar onderwijservaring hebben:

Seminarium 1980

Voor beginnende leraren wordt dit jaar een driedaagse bijeenkomst georganiseerd. De praktijk wijst uit dat je in de eerste jaren van het lesgeven geconfronteerd wordt met vele problemen die stof-vak-boek en leerling betreffen.

Rond het thema "Industriële revolutie" zullen diverse aspecten van het lesgeven aan de orde komen. Een accent zal liggen op de mogelijkheid tot het gebruik van dramatische werkvormen in de klas. Daarnaast zullen de deelnemers op basis van de programma-onderdelen een lessenserie proberen samen te stellen zodat iedereen het nieuwe schooljaar kan starten met een keur van mogelijkheden rond dit ene thema.

De cursus is bedoeld voor beginnende leraren die een "warming up" willen hebben. Zij die dit jaar starten of hopen te starten in het onderwijs zijn ook van harte welkom.

Lidmaatschap van VGN of vakorganisatie is niet nodig.

Het seminarium zal plaatsvinden op 13, 14 en 15 augustus 1980 (deze data vallen in de laatste vakantieweek, behalve voor de provincies Zeeland, Brabant en Limburg, daar is dit de voorlaatste vakantieweek)

Voorlopige aanmelding bij: H. van Duysen, Van Baerlestraat 65 IV 1071 AR Amsterdam.

Didaktiekconferentie 1980

De didaktiekconferenties 1980 zullen plaatsvinden op 26 en 27 september en op 14 en 15 november.

Het onderwerp van deze conferenties zal zijn:

Dramatische werkvormen in het geschiedenisonderwijs

Nadere berichten over de plaats, kosten, programma etc. volgen in het eerstkomende Kleionummer.

Rectificatie

Een drukfout die geen drukfout was

In zijn dissertatie *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847* schrijft P.R.D. Stokvis op bladzijde 166:

In hun correspondentie met de minister van buitenlandse zaken drongen Nederlandse vertegenwoordigers in de Verenigde Staten aan op meer overheidsbemoeiing met de landverhuizing. Niet alleen de kwaliteit, maar ook de aard van de landverhuizing baarde hun zorgen. De consuls te Philadelphia en New York voelden zich in 1846 bezwaard door de aankomst van onbemiddelde landgenoten. De zaakgelastigde te Washington deed de suggestie een emigratieverbod voor goeuden af te kondigen. De consul te New York gaf het waarschuwend voorbeeld van een kapitein, die zijn borg verspeeld had, toen enkele van zijn Nederlandse passagiers in het armenhuis opgenomen moesten worden. Klachten van landverhuizers over het vervoer werden in extenso aan de minister van buitenlandse zaken bericht met het verzoek eventueel op maatregelen te zinnen.

Deze alinea gaf mij aanleiding in mijn recensie van dit boek (KLEIO Nr. 2, 1979 blz. 82-83) vrij positief te veronderstellen, dat de kopij van de schrijver in regel 9 in plaats van goeuden wel mingeoeden zal hebben vermeld, omdat uit de context duidelijk blijkt, dat de Nederlandse vertegenwoordigers in Amerika zich zorgen maakten over de solvabiliteit der landverhuizers. De heer Stokvis bericht mij nu, dat "gegoeden" geen drukfout is. De Nederlandse zaakgelastigde in Washington deed inderdaad de suggestie een emigratieverbod voor goeuden af te kondigen, een suggestie vanuit de overweging dat het vertrek van goeuden uit Nederland een verarming van het land betekende. Ik zet deze vergissing van mijn kant hierbij graag recht, maar ik kan niet nalaten op te merken dat de schrijver het misverstand had kunnen voorkomen door bijvoorbeeld te schrijven: "De zaakgelastigde te Washington daarentegen deed juist de suggestie een emigratieverbod voor goeuden af te kondigen."

G. Groenhuys

Recensies

Uit de tijdschriften:

Didactische Tijdschriften

In nummer 1, 3e jrg., oktober 1979 van *Digo*, het Belgische driemaandelijks tijdschrift Didactiek in het Geschiedenisonderwijs, een bijdrage van Herman Willems: Iconografisch materiaal in de geschiedenisles. Op een heldere en systematische wijze zet Willems de ordening en het gebruik van beeldmateriaal – in de ruimste zin van het woord – uiteen, steeds afgewisseld met praktische voorbeelden en tips voor didactisch handelen. Vooral in de "criteria voor de didactische aanwending van visueel materiaal" geeft de schrijver een aardig overzicht hoe men met "beelden" in de klas kan werken, de historische kennis van de leerling kan verruimen en verdiepen. E. Eyben schrijft over "Opvoeding en onderricht in het Oude Rome", daarbij in zijn betoog gebruik makend van een schat aan vertaalde bronnen. De docent die een dergelijk onderwerp in zijn/haar klas behandelt, of wil behandelen, verwijs ik naar dit nummer, naar nummer 2 (1978-1979) en naar nummer 2 (1979-1980) voor deze schat aan "eigentijdse" gegevens. In de afdeling "Uitgewerkte leereenheden" een bijdrage van A. Verplaetse over "De ambachtsgilden in het Bijloke-museum te Gent." Aan de hand van een vijftal vragen voert de auteur zijn leerlingen door de afdeling ambachtsgilden van het museum. Alle mogelijke antwoorden op deze vragen staan in het artikel afgedrukt. Voor dergelijke ervaringen van Nederlandse collega's in Nederlandse musea houdt de didactiekcommissie zich aanbevolen!

Naast een artikel over "Werken met een encyclopedie in de klas", een handreiking voor een leergesprek met als titel "Was Hitler een 'groot man'?" van Wim Verrelst, gebaseerd op het boek van Sebastian Haffner, "Anmerkungen zu Hitler". Verrelst gaat daarbij in de klassensituatie uit van de vraagstelling: Was Hitler een groot man? Nadat de klas daarover, zonder tussenkomst van de docent, heeft gediscussieerd, en de belangrijkste uitkomsten van de discussie op het bord zijn geno-

teerd, neemt de klas alsnog deze vraag door, uitgaande van de probleemstellingen van Haffner. De leerlingen moeten aan de hand van opgedane en verworven kennis en leerboek d.m.v. deze stellingen Hitler beoordelen over de periode 1933-1945. De inhoud van de antwoorden is naast de vraag- probleemstelling afgedrukt. Tenslotte wordt een en ander nog gerelateerd aan een korte beschouwing van Jakob Burckhardt over de "grote man" in de geschiedenis. Interessante discussiestof voor de hoogste klassen Havo en VWO.

In nummer 2, 3e jrg. januari 1980 van *Digo*, zet E. Eyben zijn artikelenreeks over "Opvoeding en onderricht in het Oude Rome" voort. Wederom een schat aan vertaalde bronnen.

In de afdeling "Uitgewerkte leereenheden" ditmaal een volledig uitgewerkte les over de gevolgen van de Spaanse kolonisatie van het Inkarijk, onder de titel: Tawantinsuyu en de Spaanse kolonisatie. De auteur is Jos Martens en de leereenheid wordt gebracht onder het kopje: Gevarieerd bronnenmateriaal in pluriforme werkmethoden. Deze leereenheid wil ingaan op de haast ongelooflijk snelle val van het Inkarijk, de onbarmhartige exploitatie en de gevolgen ervan. Actualisering geschiedt door relateren aan situaties in het hedendaags Latijns-Amerika. Inderdaad vinden we in deze uitgewerkte leereenheid het gehele proces minutieus uitgewerkt. Het is van stap tot stap te volgen. De auteur wil d.m.v. het bronnenmateriaal (bij dit artikel afgedrukt!) de visie van de Inka's en de visie van de Spanjaarden weergeven en ook door de leerlingen laten beleven, d.m.v. een rollenspel, dat hier naar mijn mening te weinig is uitgewerkt. Deze gehele lessencyclus, dat zult U inmiddels wel begrepen hebben, is de moeite waard nagevolgd te worden. Naast het afdrucken van de leereenheid en het bronnenmateriaal vindt U ook nog een evaluatie van de hele leereenheid, waarbij mij steeds de bijzonder positieve reacties van de leerlingen opvielen.

Voor de docent die dit thema uit een lessenreeks "De grote ontdekkingsreizen" licht, is dit naar mijn smaak verplichte lectuur!

Tine Depuydt brengt een leereenheid getiteld: De situatie van de vrouw in de middeleeuwse samenleving. Naast de vermelding van de geraadpleegde werken, de doelstellingen en de leerlingen, motiveert de samensteller van deze les de keuze van haar onderwerp als volgt: De vrouw in de middeleeuwen staat niet in het leerprogramma. Wij zijn dan ook bij het behandelen van dit onderwerp vertrokken van de vraag: "Waar kunnen wij dit onderwerp inschakelen?"

Via visueel en literair materiaal heeft de schrijfster dit onderwerp als aanvulling op de lessen over middeleeuwse kunst willen behandelen. Al het in deze leereenheid gebruikte materiaal is afgedrukt. Het dient ook steeds als uitgangspunt voor klasgesprek, onderwijsleergesprek en discussie. Uiteraard legt het gebruikte bronnenmateriaal hier zijn beperkingen op: n.l. de beperking tot het aspect van de vrouw als echtgenote. Veel aandacht schenkt de schrijfster, en m.i. terecht, aan het hanteren van dramatische werkvormen, aan het "inleven en voorstellen" van de gebruikte afbeeldingen. Daarin schuilt m.i. de sterke kant van deze lessenreeks.

Henk van Duijsen.

Naast "didaktische Ueberlegungen" geeft het blad "*Geschichtsdidaktik*" veel bruikbaar materiaal wat na vertaling en eventueel bewerking erg geschikt is om ons te helpen bij onze voortdurende speurtocht naar teksten en materiaal voor onze lessen.

In jaargang 79 nr. 3 de duitse boerenopstand van 1525 met verantwoording en materiaal, wat zo overgenomen kan worden na vertaling. Illustraties erbij kunnen geschikt op dia's worden gemaakt. Hartung und Mayer bieden materiaal (teksten, illustraties en kaarten) over Legitimation und Organisation von Herrschaft im Mittelalter, waarbij in de inleiding wordt opgemerkt, dat dit thema heel goede aanleidingen geeft tot het zoveel genoemde en geroemde "Gegenwartsbezug".

In jrg. 79 no. 4 een verslag over een rollenspel "Stahlkrise in der EG" wat deze weinig toegepaste werkvorm bij het V.O. nieuwe impulsen kan geven. Dan de haast obligate "Holocaust" artikelen: Falk Pingel: Nationalsozialismus im Geschichtsunterricht. Neue Perspektiven seit "Holocaust"? met opmerkingen over de ontwikkelingen bij jeugd en wetenschap sinds deze TV serie. Aansluitend hierop van Bernd Otte "Unterrichtseinheit zur Fernsehserie Holocaust", waarbij gebruik wordt gemaakt van videomateriaal. Ook hierin lees- en kijkwerk, wat uitstekend gebruikt kan worden en waarin we de lesdoelen heerlijk voorgeschoteld krijgen. Uw chroniqueur, die tot de oudere generatie hoort, meent, dat deze artikelen niet alleen nuttig gebruiksmateriaal zijn, maar ook de Nederlanders, die "het meegemaakt hebben" aanzetten tot een wat genuanceerder beeld over "het" Duitsland.

Geschichtsdidaktik verschijnt 4 x per jaar. Abonnement DM 42,-, losse nummers DM 12,-, Uitgever Pädagogischer Verlag Schwann, Postfach 7640, 4000 Düsseldorf 1.

Geschichte in Wissenschaft und Unterricht brengt in het januari-nummer een artikel van sst Martin Broszat over Holocaust-Literatur im Kielwasser des Fernsehfilms, wat recente literatuur over dit fenomeen geeft. Bernd Hey over musea, archieven en historische plaatsen als plaatsen, waar men buiten de school wat kan leren. Het artikel van F.J. Jakobi: Früh- und hochmittelalterliche Sozialstrukturen im Spiegel liturgischer Quellen is "an sich" heel interessant, maar, zoals ik dat met veel artikelen in GWU ondervind: Wat doe ik er nu mee in de klas. Ik geloof, dat het Unterricht in dit blad wat meer de praktische kant op zou moeten gaan. Zo is het ook met de artikelen van Ernst Klett, Historische Größe? en het antwoord daarop van August Nitschke: Die Bedeutung der historischen Größe. Eine Antwort. Het zet wel aan tot nadenken over deze kwestie, die eigenlijk tot een historische discussie

(zonder einde?) is geworden sinds Carlyle. Eigenlijk het meest Lehrergericht zijn de literatuuroverzichten, waaruit een ijverig lezer hier en daar wel wat uit kan putten voor zijn geest en boekenkast en belastingaangifte.

Piet Doves

"Vaktijdschriften:"

Spiegel Historiael, november 1979 is als speciaalnummer gewijd aan het anarchisme. Rudolf de Jong, een van de nederlandse specialisten op dit terrein, heeft een overzichtsartikel geschreven en een bijdrage geleverd over de geschiedschrijving van het anarchisme. Avrich schreef over de "aartsvaders" van het anarchisme Bakoenin en Kropotkin. Verder een bijdrage over het anarchisme in Spanje, over de russische of liever oekraïense anarchist Machno, die tussen 1918 en 1921 op het platteland in de Oekraïne een anarchistische samenleving wist te scheppen, maar tenslotte door de bolsjewiki werd verslagen en over de mexicaan Zapata, die in het agrarische gebied Morelos voornamelijk voor de eerste wereldoorlog de anarchistische idealen wist te verwezenlijken. In het artikel over deze twee anarchisten wordt ook ingegaan op verbanden tussen de anarchistische idealen en agrarische gemeenschapsvormen. A.L. Constandse, aan wie dit jaar (1979) een speciaal nummer van *De Gids* werd opgedragen, schreef over Anarchisme en cultuur en J.M. Raynaud over "Libertair onderwijs". Een zeer interessant nummer, met name voor leerlingen die over dit onderwerp een scriptie willen maken of voor een docent die aan dit onderwerp wat meer aandacht wil besteden.

Het laatste nummer van *Spiegel Historiael* (december 1979) bevat een gevarieerd en inhoudrijk aantal artikelen. W. Böcking schrijft over de Romeinse opgravingen rond Xanten en de opbouw van een archeologisch park aldaar. De auteur is zelf bij de opgravingen te Xanten betrokken. Xanten biedt een belangwekkende excursie-mogelijkheid om gymnasiasten met het Romeinse verleden te laten kennis maken. Het artikel biedt een goede inleiding. J. Noordam's bijdrage over "De geschiedenis van het Nederlandse kind" is een correctie op Ph. Ariès' these dat gezin en gezinsgevoel pas in de 19de eeuw zijn ontstaan. In Nederland is dit al eerder aanwezig — eind middeleeuwen —, en groeiden de kinderen vrijer op dan elders. De bijdrage bevat interessante gegevens over de opvoeding en het schoolstelsel en kan aan de docent nog achtergrondinformatie verschaffen bij de behandeling van *Kleio Didactica*, 1979, nr. 1. J. Verschoor geeft een aardig beeld van een overigens weinig succesvolle Nederlandse expeditie in 1884 naar Angola. Nederland had wel enige handelscontacten op de Goudkust en in het Congogebied, maar deed verder weinig in Afrika, omdat het vermoedelijk vreesde tussen Engelse, Franse en Duitse belangen gemengd te zullen worden en omdat het de handen al vol had aan Nederlands-Indië.

De nieuwe jaargang van *Spiegel Historiael* (Januari 1980) zet goed in. Uiteraard is er aandacht voor Johan Maurits van Nassau (tentoonstelling in het Mauritshuis, Den Haag, tot 1 maart a.s.). In het artikel van Ch. Lebbe, "Hongersnoden en epidemieën" gaat het om de biologisch-fysische reacties enerzijds en om de mentale reacties anderzijds van de middeleeuwse mens op deze gebeurtenissen. Lebbe stelt: "De Westerse mens heeft tijdens de volle M.E. (...) gepoogd een synthese te verwezenlijken tussen de onthechting (...) en het ten nutte maken van de aardse goederen (...). De late M.E. zijn op mentaal vlak niet zozeer een herfsttij geweest als wel een grondige omwenteling naar een bewuster en autonoom mens zijn." Al de hongersnoden en epidemieën hebben deze ontwikkeling niet kunnen tegenhouden.

Interessant is de bijdrage (1e deel) van H. Platelle over "Het identiteitsprobleem in de middeleeuwen", of hoe wist men dat diegene voor wie iemand zich uitgaaf het ook werkelijk was, of

een bon naar boeiend verleden

Hellas Rome en de Zee

dr. F. J. Meyer

De geschiedenis van de Grieken en de Romeinen is ons in vele toonaarden bezongen. Het politieke, sociale en culturele leven in de Oudheid is in menig boek belicht. Daarom is het zo opvallend dat de zeegeschiedenis van Griekenland en Rome nauwelijks in een voor de niet-ingewijde lezer begrijpelijke taal is beschreven.

"Hellas, Rome en de Zee" voorziet in die leemte. De schrijver behandelt de maritieme geschiedenis van de Antieke Wereld vanaf de eerste schepen van de Kretenzers tot de tijd van Keizer Justinianus (527-565).

De lezer wordt geïnformeerd over oorlogsvloten, de daarin gevolgde tactieken en de politieke consequenties. Ook zal hij veel te weten komen over de handelsvaart en de sociale positie van allen, die zich op zee begaven. Uitvoerig wordt aandacht besteed aan de constructie van de meest karakteristieke scheepstypen die, waar mogelijk van een afbeelding worden voorzien.

De talrijke tekeningen en foto's, in kleur en in zwart-wit, maken dit boek ook uiterlijk zeer aantrekkelijk.

voor lezers van Kleio

f 40,—

**B
vp**

BOEKEN VARIA PURMEREND BV

Gorslaan 10 Purmerend Postbus 1 1440 AA 02990-34911

BON ☐ Stuur u mij het boek Hellas, Rome en de Zee voor de prijs van f 40,—.

☐ documentatie over uw boeken.
(in vakje aangeven wat u wenst).

Naam: _____

Straat: _____

Postcode en Plaats: _____

Tel.: _____ KL

BON ☐ Stuur u mij het boek Hellas, Rome en de Zee voor de prijs van f 40,—.

☐ documentatie over uw boeken.
(in vakje aangeven wat u wenst).

Naam: _____

Straat: _____

Postcode en Plaats: _____

Tel.: _____ KL

BON ☐ Stuur u mij het boek Hellas, Rome en de Zee voor de prijs van f 40,—.

☐ documentatie over uw boeken.
(in vakje aangeven wat u wenst).

Naam: _____

Straat: _____

Postcode en Plaats: _____

Tel.: _____ KL

BON ☐ Stuur u mij het boek Hellas, Rome en de Zee voor de prijs van f 40,—.

☐ documentatie over uw boeken.
(in vakje aangeven wat u wenst).

Naam: _____

Straat: _____

Postcode en Plaats: _____

Tel.: _____ KL

BON ☐ Stuur u mij het boek Hellas, Rome en de Zee voor de prijs van f 40,—.

☐ documentatie over uw boeken.
(in vakje aangeven wat u wenst).

Naam: _____

Straat: _____

Postcode en Plaats: _____

Tel.: _____ KL

BON ☐ Stuur u mij het boek Hellas, Rome en de Zee voor de prijs van f 40,—.

☐ documentatie over uw boeken.
(in vakje aangeven wat u wenst).

Naam: _____

Straat: _____

Postcode en Plaats: _____

Tel.: _____ KL

zoals het canoniek recht het formuleert het vraagstuk van "de dwaling omtrent de persoon".

Verder vindt men in dit nummer nog een bijdrage over de patriot Pieter Vreede en een artikel van Andriessen over "De affaire-Gibson", een Amerikaan die belust op goud in het gewest Djambi op Sumatra een opstand tegen het nederlandse gezag wilde creëren. Het liep op een mislukking uit, al dreigde later de Amerikaanse regering een soort "civis Romanus sum" spel te gaan spelen. Dankzij bekwaam tegenspel van F.A. van Hall werd het Amerikaanse gezag, vertegenwoordigd in de gezant in Den Haag, geapaiseerd.

Groniek sloot 1979 af met een tweetal themanummers. Het vierde nummer, september 1979 is gewijd aan industriële archeologie. P. Nijhof opent met een algemeen oriënterend artikel "De monumenten van bedrijf en techniek; een terreinverkenning". Verder is het nummer gevuld met een aantal op verschillende regio's gerichte bijdragen, zoals industrialisatie in Vlaanderen en "Groningen en de industrialisatie van Nederland" van P. Kooy. Friesland doet mee met een bijdrage over "Eerste friese boter- en kaasfabriek, de Freya te Veenwouden" en Limburg is vertegenwoordigd met bijdragen over de verlaten mijnen en over Maastricht met de Regoutfabrieken. B. Feis schrijft tenslotte over onderwijs en industriële archeologie. In dit nummer liggen de accenten meer op de economische en sociale gevolgen van de industrialisatie dan op de technologische aspecten.

Het 5e nummer van *Groniek* is gewijd aan oral history, het gebruik van mondelinge bronnen. Het interview, al eerder ontdekt en toegepast om invloedrijke figuren gegevens te ontfutsen, heeft de laatste jaren vooral ook aandacht gekregen als middel om juist van de onderste lagen van de samenleving gegevens over doen en laten te verkrijgen. In dit nummer komt vooral de problematiek rond het interview naar voren. Bescermering van de geïnterviewde, omstandigheden, waaronder het interview plaats vindt, uitschakelen van eigen vooroordelen van de interviewer, geringe betrouwbaarheid in het algemeen van het geheugen enz., worden aan de orde gesteld. Het zijn ten dele problemen die ook bij het gebruik van schriftelijk materiaal niet onbekend zijn. Zij worden nader toegelicht via een artikel over "Oral history by Herodotus", een interview met het "echtpaar" Ploeger, onderzoek naar veranderingen in het Zweedse gezin sedert 1880, verhalen van mijnwerkers en een belangwekkende bijdrage van Marjan Schwegman over de problemen, die zij tegenkwam, bij de interviews die zij maakte voor haar doctoraalscriptie over de rol van de vrouwen in het verzet in Nederland t.t.v. de tweede wereldoorlog. Het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nr. 16, 1979 is grotendeels gevuld met de bijdrage van J. Mac Lean, "Arbeidsconflicten in de periode 1813-1872". Het gaat om arbeidsconflicten die geregistreerd zijn in het Kabinet des Konings. Het waren incidenten die ernstig genoeg van aard waren om aan de vorst mede te delen en tevens waren het twisten, waarbij militaire interventie voor de handhaving van de rust en orde noodzakelijk werd geoordeeld. Het materiaal overziend, komt Mac Lean tot de conclusie dat "machinebrekers" nauwelijks voorkwamen en dat er wel veel arbeidsonrust te constateren valt onder de grondwerkers (bedijkingen, vestingbouw, kanalen- en spoorwegaanleg). Vreemdelingen speelden in deze conflicten een voorname rol. Zie voor deze lieden ook: V. Vrooland en J. Sprenger, "Dit zijn mijn beren!" Amsterdam 1976 en bijvoorbeeld Terry Coleman, *The railway navvies*. Pelicanboek.

Het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1979, nr. 3 is geheel gewijd aan "Kiesstelsels en stemgedrag". Deze zeer specialistische en helaas, de verantwoordelijke redactie geeft het ook toe, niet zo heel erg boeiende materie wordt toegelicht aan de hand van een aantal bijdragen over de situaties in Europa. C.B. Wels schrijft over "Stemmen en kiezen 1795-1922" in Nederland; Van Eeno over België, 1830-1919; Feuchtwanger over

Engeland in de 19e en 20e eeuw en Kupferman over Frankrijk in de 19e eeuw. De bijdrage over Spanje gaat over het stemgedrag in Catalonië 1931-1936. Aangezien ook in ons land de discussie over het ideale kiesstelsel nog niet is verstomd is het nummer toch niet zonder belang.

Het *TvG*, nr. 4, is gevarieerder van inhoud. In de eerste plaats valt de aandacht op een uitvoerig en belangwekkend overzicht van de hand van Slicher van Bath over "De historische demografie van Latijns Amerika. Problemen en resultaten van onderzoek". Het is een literatuuroverzicht dat begint met de pré-Columbiaanse tijd en zich uitstrekt tot in de 20e eeuw. Het centrale probleem is de achteruitgang van de inheemse bevolking na de Europese veroveringen (dit probleem wordt aangeduid met de term *leyenda negra* (zwarte legende) en de sociaal-economische gevolgen van die achteruitgang. Het gaat in deze beschouwing dan vooral om de quantificering van dit vraagstuk. De strijd over het waarheidsgehalte van de zwarte legende heeft in ieder geval geleid tot een intensief regionaal onderzoek, waarbij van de modernste technieken en ideeën gebruik is gemaakt. Ook in Zuid Amerika is de invloed van de Annales-school merkbaar. De lezer wordt en passant ook heel wat gewaar over de demografische technieken, zoals b.v. over de paleo-demografie. Anderzijds leert men ook dat extrapoleren van lokale gegevens over een groter gebied tot forse getalsverschillen kan leiden.

Verder wordt dit nummer gevuld met een artikel van J.P. Sossion, "Corporation et paupérisme aux XIVe et XVe siècles. Le salariat du bâtiment en Flandre et en Brabant, et notamment à Bruges." Van belang is een recensie-artikel van Van Holthoon over "De politieke visie van Adam Smith". Naar aanleiding van een studie van Winch worden een aantal gegevens aangedragen waaruit blijkt dat A. Smith toch niet zondermeer de voorloper van het 19e eeuwse liberale kapitalisme is geweest. Nog nimmer is in deze rubriek het al 13 jaargangen oude tijdschrift *Nederlandse Historiën* vermeld. Het is een "Populair tijdschrift voor streekgeschiedenis", uitgegeven door W. van der Louw te Berkel en Rodenrijs (tel. 01891-3003). Het verschijnt 6 keer per jaar en kost f. 13,50 per jaargang. Nummer 5-6, 1979 laat zien dat het om streekgeschiedenis in de ruimste zin des woords gaat. Bijdragen als "Kinderarbeid in Vlaardingen in de 19e eeuw", "Een dorp in 1649, Heteren (Over-Betuwe)", met interessante gegevens over grondgebruik en grondbezit, "Joods leven in Veenendaal", in de 19e eeuw en "Admiraal Gerhardus Kruys was een groot Vriezevener" vormen een duidelijk bewijs van de gevarieerdheid van dit blad. Toch wel een tijdschrift om in het oog te houden, zeker wanneer men, zoals in het basisonderwijs, historische fenomenen vanuit de regio wil benaderen.

De *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* sluiten hun jaargang 1979 af met het themanummer "Federalisme: geschiedenis en actualiteit van een staatsvorm". Het zijn de voordrachten die op het federalismecongres ter herdenking van de Unie van Utrecht in mei 1979 zijn gehouden. Het federalisme als staatsvorm wordt bestudeerd in een gebied dat zich uitstrekt van de Sovjet Unie via Europa tot in de Verenigde Staten. Traditionele federale gebieden als de S.U., de V.S., Duitsland en Zwitserland passeren de revue, naast de meer centralistische staten als Engeland, Frankrijk, Spanje, België en Nederland. Nederland zelf komt in een viertal lezingen aan bod. J.C. Boogman sprak over "The Union of Utrecht, its Genesis and Consequences"; P.J. Verdam over "Centralisation et décentralisation aux Pays-Bas à l'époque contemporaine"; W. den Boer over "The Dutch Republic and Antiquity" en J.W. Schulte Nordholt over "The Example of the Dutch Republic for American Federalism". Ruimtegebrek legde een beperking op ten aanzien van de keuze van landen en gebieden. Het hoeft geen betoog dat met de hier genoemde en besproken landen het vraagstuk geenszins uitputtend is behandeld. Nauwkeurige definiëring van het

begrip federaal bleek moeilijk, al kon men zich vinden in de formule: the natural tendency of people to make their own decisions about their own local and regional issues". (blz. 374/5). Het onderscheid tussen federalisme en confederalisme bleek in de praktijk veel minder duidelijk dan uit de staatkundige theorieën over deze staatsvormen te verwachten viel. Ook ten aanzien van de voor- en tegenstanders van federalisme zijn in-

teressante opmerkingen gemaakt. Opvallend is het dat thans in socialistische kringen ook meer stemmen tegen centralisatie opklinken.

Al met al een voortreffelijk nummer met een historisch en actueel thema.

v.H.

Boeken

H. Gieles-Colenbrander, *Het tapijt van Bayeux*. Historische Teksten map 2.10. Dubbelmapje, prijs f 3,— plus porti, te verkrijgen bij Sekr. Hist. Teksten, K.P.C. afd. II, Postbus 482, 5201 AL Den Bosch.

In de goedkope een meestal op uiterst sobere wijze uitgegeven serie Historische teksten is een ongewoon fraaie uitgave verschenen, gedrukt op glanspapier en ingenaaid tot een boekje van 82 bladzijden. De reden voor de ongewone "luxe" van deze uitgave is duidelijk: het leeuwendeel van de inhoud bestaat uit afbeeldingen van fragmenten van het fameuze tapijt die samen het gehele beeldverhaal bevatten dat door de achterban van Willem de Veroveraar is geborduurd. Bij een soberder reproductie zou een van de belangrijkste bedoelingen van dit leerlingenmateriaal onuitvoerbaar geweest zijn: aandachtig leren kijken en daardoor inleving in een stukje geschiedenis lukt alleen als het object goed zichtbaar is. Bij het geboeid volgen van het beeldverhaal — mogelijk door de vertaling van de Latijnse tekst en de beknopte toelichting bij ieder fragment — bekwam mij het verlangen naar een kleurenuitgave. Dat zou voor gebruik op school waarschijnlijk te duur geworden zijn. Wie hiermee aan de slag wil gaan zal in ieder geval voor elke leerling zo'n boekje moeten bestellen en deze keer afzien van de veel gebruikte fotocopie. Het is te hopen dat vele scholen besluiten tot aanschaf over te gaan omdat dit boekje een goede aanzet is om leerlingen te leren ook visueel materiaal te gebruiken als bron van historische kennis. Op de hiermee aangeleerde vaardigheden kan dan later doorgegaan worden bij het gebruik van illustraties die in de meeste schoolboeken voorkomen zonder uitdrukkelijke opdracht zich rekenschap te geven van wat er eigenlijk te zien is. Het boekje is tamelijk ambitieus van opzet. Naast de hierboven al genoemde doelstelling wil het de leerlingen het inzicht laten verwerven dat het beeldverhaal een interpretatie is vanuit Normandische hoek, en hen bovendien laten ervaren hoe moeilijk het is om een eigen acceptabele visie op de gebeurtenissen te verwerven in verband met de vele mogelijke maar niet bewijsbare argumenten. Daarom is een "Engelse" kijk op de gebeurtenissen rond 1066 gegeven benevens een reeks probleemstellingen en opdrachten. Ik denk dat het realiseren van inleving en leren kijken zeker mogelijk is als de leraar er voor zorgt de nieuwsgierigheid van de leerlingen te prikkelen door niet al te uitvoerig stil te staan bij technische informatie over bijv. het leenstelsel maar de verhalende elementen over Willem de Veroveraar en Edward de Belijder — alles te vinden in het boekje — te beklemtonen. Het materiaal zal zeker aanleiding geven tot reacties waarbij gemakkelijk een reeks wetenswaardigheden over de betrokken tijd aan bod kunnen komen, bijvoorbeeld de functie van zo'n tapijt in een periode van bijna algemeen analfabetisme. Ook kunnen er natuurlijk vragen komen waarop het antwoord niet zo snel te geven is. Zelf verbaasde ik mij over het grote aantal hengsten dat in de strijd gebruikt werd als hoogstwaarschijnlijk vurig maar ook moeilijk

in toom te houden rijdier. Onverwachte en niet te beantwoorden vragen kunnen echter goed opgevangen worden bij de tweede doelstelling: het probleem van de interpretatie. Daarbij komt de vraag hoe je aan je kennis komt en wat er mee gedaan wordt duidelijk aan de orde. Bij de opdrachten die moeten leiden tot inzicht in de Normandische, respectievelijk de "Engelse" bril mis ik node het maken van een Engels stripverhaal over de passages waarin een geheel andere visie naar voren zou kunnen komen. Juist bij jongere of verbaal minder begaafde leerlingen is dat een aardig middel.

De laatste doelstelling, ervaren hoe moeilijk een acceptabele visie op te bouwen is, lijkt mij wat minder gelukkig aangepakt dan de rest van het boekje. De manier waarop dat naar voren gebracht wordt, is een beetje te veel voorgekookt om het de leerlingen nog zelf te kunnen laten ervaren. En vooral ook kan de ervaring hoe moeilijk het is ook ontmoedigend werken. Het slot geeft een beetje te veel nadruk op het eigenlijk niet weten, en zou denkkelijk beter zijn als het wat nadrukkelijker gericht zou zijn op "ik denk dat het zo en zo geweest is, maar bewijzen kan ik het niet door lacunes in mijn gegevens." Zo werkt de historicus toch immers ook? Al met al een zeer goedkoop en bijzonder aardig boekje.

M. Hegyi-Langenbach.

Jaarboek 1978 voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland. Socialisme en vakbeweging 1, Sun, Nijmegen, 1978, prijs f 28,50

In hun inleiding verdedigen de auteurs van het jaarboekcollectief hun uitgangspunt: politiek niet neutraal, een doelbewuste keuze voor het socialisme of in hun eigen woorden "Wij proberen de geschiedenis van de arbeidersbeweging te beoefenen in de oorspronkelijke zin van sociale geschiedenis" (blz. 10) De belangrijkste artikelen van dit jaarboek zijn m.i. het navolgende. Allereerst het openingsartikel van de hand van J. Giele over de opkomst van de soc. vakorganisaties in Nederland (1878-1890). De auteur verzet zich in zijn bijdrage tegen de stelling dat de geschiedenis van de Ned. arbeidersbeweging nauwelijks iets voorstelt tot de opkomst van de S.D.A.P. en het N.V.V., vooral vergeleken met het buitenland. Speciale nadruk wordt gegeven aan de periode in de tweede helft van de jaren tachtig: de sleutelfase binnen de arbeidersbeweging. Immers toen kwamen twee hoofdlijnen van de Ned. arbeidersbeweging bij elkaar: enerzijds de organisatorische traditie van de ambachtslieden en werklieden, anderzijds de beweging van spontane stakingsacties zoals die de hele negentiende eeuw had bestaan onder polderwerkers, veenarbeiders en losse en ongeschoolde fabrieksarbeiders. (zie voor deze laatste categorie de recensie van "Dit zijn mijn beren", Kleio, no. 9., 1978, blz 859). Boeiend is ook het artikel van Johan Frieswijk over de beweging van Broedertrouw op Het Bildt (1889-1892). Het ontstaan van een landarbeidersorganisatie in dit Friese

gebied wordt verklaard door te wijzen op het feit dat de kerk haar sociaal controlerende functie al vroeg verloren had. Bovendien verscherpten zich de aanwezige sociale tegenstellingen door de landbouwcrisis. Hans Righart en Joop Scheerman behandelen de verhouding tussen het R.K. Werkliedenverbond en de Duitse bezetter, mei 1940 – augustus 1941. In tegenstelling tot het hagiografische beeld dat S. Stokman in zijn boek "De katholieke arbeidersbeweging in oorlogstijd" oproept, stellen zij dat van verzet in de onderzochte periode moeilijk gesproken kan worden. Het bestuur wees weliswaar de anti-confessionele N.S.B. af en tevens suggesties tot vorming van een eenheidsbeweging maar hierbij stond in hoofdzaak voorop het behoud van de katholieke identiteit van de eigen vakorganisatie. Van een principieel-democratisch verzet tegen het nationaal-socialisme was geen sprake. In de Duitse gelijkschakeling van het N.V.V. werd dan ook niet een aanslag gezien op het principe van de vrije vakbeweging maar een impliciete legitimering van het voortbestaan van het R.K.W.V. Het laatste interessante artikel is geschreven door Annet Schoot-Uiterkamp in "Terug naar het paradijs?" stelt ze een ook heden weer heet hangijzer aan de orde n.l. de beperking van de arbeid buitenshuis van de gehuwde vrouwen. Zij behandelt de succesvolle acties tegen deze beperking in de jaren dertig en spitst haar betoog vooral toe op het voorontwerp van wet dat Mr. C.P.M. Romme in dec. 1937 indiende bij de Hoge Raad van Arbeid "houdende beperkende bepalingen inzake arbeid van gehuwde vrouwen."

De strijd tegen dit voorontwerp van wet was principieel en had resultaat: Romme heeft het niet aangedurfd zijn ontwerp in te dienen bij de Staten-Generaal.

Concluderend, een uitstekend jaarboek met een schat aan informatie over zaken, de arbeidersbeweging betreffende. Het verdient beslist een plaats in de boekenkast van de docent.

F.R. Kat

F.J. Meijer, *Hellas, Rome en de Zee, een zeegeschiedenis van de klassieke wereld*, Purmerend 1978, Nooy's Drukkerij, 172 bladzijden, met tekeningen, kaartjes, foto's, f. 48,65.

Het is verheugend dat er weer een boek in het Nederlands ter beschikking is over de antieke zeevaart: Lionel Cassons voortreffelijke *Scheepvaart in de oudheid* is al lang niet meer te krijgen, terwijl de belangstelling onder leerlingen voor de meer technische aspecten van de (oude) geschiedenis vaak verrassend groot is. Meijers boek komt ruimschoots aan deze interesse tegemoet. Binnen het kader van een zeevaartgeschiedenis die loopt van het Minoïsche Kreta tot Justinianus, worden konstruktie en werking van scheepstypen duidelijk uitgelegd. Goedgekozen tekeningen uit bestaande publikaties ondersteunen het betoog. Gelukkig worden beschrijvingen van zeeslagen opgenomen in een algemene historische schets; voor- en nadelen van de diverse schepen worden verduidelijkt aan hun functioneren bij krijgsgebeurtenissen ter zee.

De eigenlijke informatie over de antieke scheepvaart lijkt mij betrouwbaar, maar als de auteur zich buiten het ruime sop beweegt, maakt hij wel eens een misslag. Het staat toch niet vast dat de Myceners rond 1700 v. Chr. al Kreta bezochten? Een later tijdstip komt meer in aanmerking (blz. 19). Herodotos (V 99) geeft als het aantal schepen dat Eretria en Athene sturen aan de opstandige Ioniërs respectievelijk 5 en 20 op, terwijl op bladzijde 36 van het boek zonder verdere uitleg staat "Hoeveel dat er waren, is niet bekend". Dat de theten de volstrekt landlozen waren (blz. 53) is toch wel een achterhaald beeld (zie bijv. A.H.M. Jones, *The Athenian Democracy* blz. 79/80). Het standpunt van de Oude Oligarch, de venijnige antidemokraat, dat Athenes vooraanstaande rol ter zee maar moest worden opgegeven om te voorkomen dat de domme massa de politiek geheel naar zijn hand zou zetten (blz. 57), heb ik in de *Staat van de Athener*s niet kunnen vinden. Ook een wat ge-

makkelijke konstatering is het te spreken van de "graagte" waarmee de Romeinen in Griekse zaken intervenieerden (blz. 126).

De auteur staat heel wat steviger als hij een scheepsdek onder de voeten heeft. De stylistische missers zullen we maar beschouwen als de stugheid aan de zeemanstaal eigen. Als voorbeeld deze kwalijke riekende stijlbloem: "Daardoor bleef de Romeinse veronachtzaming van een goede vlootpolitiek voor een catastrofe behoed" (blz. 124). De stijl is niet de enige sektor met wat te veel slordigheden; een klassicus als de auteur geeft toch niet als meervoud voor *quinqüeremis* en *quadriremis* *quinqüeremi* en *quadriremi* (blz. 88)? Transskriptie van Griekse namen is reeds een puzzel, maar erg ongelukkig zijn hybride (Grieks-Latijnse) vormen als *Peisistratus*, *Cleisthenes* (32) en *Aegispotamoi* (86). Slordigheden in spellen en zetten zijn ook legio. Het mag flauw lijken te wijzen op deze tekortkomingen in de vormgeving, maar schrijver en uitgever hebben een hoog niveau van uitgave geaspireerd en daar blijven ze pijnlijk onder. De selectie van technische afbeeldingen is al geprezen. De kaartjes van Kalkwiek zijn zeer duidelijk. De meeste foto's in zwart-wit en in kleur, zijn functioneel, uitgezonderd een aantal vakantiekiekjes. De drukkwaliteit is niet steeds onberispelijk.

Hellas, Rome en de Zee is een boek dat ondanks een aantal onhebbelijke foutjes om zijn informatiekaliber de moeite van het aanschaffen waard is.

Anton J.L. van Hooff

Arthur Koestler: *Nacht in de Middag*. Socialistische uitgeverij Amsterdam 1979. Prijs f. 27,50, 222 blz.

"De ondergetekende, N.S. Roebasjow, voormalig lid van het Centraal Comité van de Partij, voormalig volkscommissaris, voormalig commandant van de 2e divisie van het Revolutionaire Leger, drager van de Revolutionaire Orde voor Betoonde Moed tegenover de Vijanden des Volks, heeft besloten, overwegend de hierboven uiteengezette redenen, zijn oppositionele houding te verwerpen en in het openbaar zijn dwalingen te erkennen". Met deze sleutelzin is de inhoud van Koestlers beroemde roman voor een groot deel omschreven. Het indringende verhaal over de afbraak van Roebasjows persoonlijkheid heeft, sinds het in 1941 verscheen, niets aan kracht ingeboet.

Juist door het achterwege laten van spectaculaire gruwelverhalen concentreerde Koestler alle aandacht op wat voor hem de kern was: de analyse van Roebasjows ontwikkeling, vanaf zijn arrestatie tot aan het onvermijdelijke einde – zijn executie. Daarmee wist hij de lezer ook een antwoord te bieden op de vraag hoe revolutionairen van het eerste uur, briljante en strijdbare intellectuelen, gebracht konden worden tot verbijsterende, henzelf uitvagende, bekentenissen en zelfbeschuldigingen.

In de ogen van menig oprecht links denker was dit antwoord, deze vorm van eerherstel aan de slachtoffers van de Moskouse schijnprocessen eind jaren '30, van riskant allooi – rechts kon er misbruik van maken. Annie Romein-Verschoor noemde het een zeer gevaarlijk boek, in verkeerde handen.

Door deze paperback-herdruk van Koos Schuurs vertaling uit 1946 voor f. 27,50 in de handel te brengen houdt de uitgever dit risico in elk geval klein. Voor schoolbibliotheken aanbevelen.

C.A.M.J. Bogaerts.

Drs. K.A. Nederlof: *Lexicon. Politiek- militair strategische termen* New Rhine Publishers Leiden, 1979, prijs f. 9,50.

Onder auspiciën van de Nederlandse Atlantische Commissie en voorzien van een voorwoord van Mr. B.W. Biesheuvel is dit

boekje (72 blz.) met ruim honderd begrippen uitgegeven. Bij de beantwoording van de vraag, welke termen zouden worden opgenomen, heeft de samensteller de actualiteit terecht een doorslaggevende rol laten spelen. Voorop stond dat het lexicon bruikbaar moest zijn voor de geïnteresseerde burger. Daarom zijn nogal uiteenlopende begrippen opgenomen: van de werking van een kernwapen tot de betekenis van afschrikking, van Marxisme tot Warschaupact. De samensteller heeft niet volstaan met het geven van een definitie; de politieke betekenis en de raakvlakken met andere begrippen zijn tevens geschetst. Aan enkele begrippen is bovendien een kritische kanttekening of conclusie toegevoegd.

Enige tijd geleden las ik ergens dat zelfs hoge ambtenaren in Den Haag de steun van dit soort boekjes behoeven om uit het doolhof van afkortingen te komen. Als zelfs zij "hulpbehoevend" zijn, kan het zeker voor een leraar geen kwaad de belangrijkste begrippen in mikrogidsformaat onder handbereik te hebben.

F.R. Kat

Mej. drs. F. v. Anrooy e.a.: *Nederland in stukken*: Beeldkroniek van Nederlandse archieven, prijs f. 29,50. ISBN 90.228.38730

De Heeren Leden van de Kamer der Representanten te Brussel.

Mijne Heeren,

Thans door onze naburige gemeente aan geheel Europa doen zien dat zij verlangen met België verenigd te blijven, komen wij ondergeteekenden inwoners der gemeente Susteren, Arrondissement Roermond Provincie Limburg ook aan de Belgische volksvertegenwoordiging onze protestatiën van vernuchtheid aan onzen geëerbiedigden Koning Leopold aan ons dierbaar Vaderland te kennen geven, immers onze godsdienst, onze morele belangen zeer na verbonden met dien van den landbouw vorderen dat wij Belgisch blijven en dat wij niet terugkeeren tot eenen staat van zaken die wij van ons hebben afgewezen,

Leve Koning Leopold, Leve België,

Susteren 14 mei 1838.

hier lig ik seer onbekwaam en
mariana (?) is mijne naam
mijn vader wilt mijn niet
en mijn moeder die is doot
ik bidt lieve godt
maar om het dagelijks broot,

(briefje vastgespeld aan de kleertjes van een te vondeling gelegd kind, 1820)

Dat zijn twee documenten door het afdrucken in moderne letters van hun charme beroofd, maar in meer echte vorm afgedrukt in het boek *NEDERLAND IN STUKKEN* . . . gepubliceerd in het kader van de internationale archiefweken 1979.

Het boek bevat meer dan een halfduizend afdrucken van documenten over een zestiental onderwerpen.

Jammer is het dat het opnemen van zo'n groot aantal documenten soms gegaan is ten koste van de duidelijkheid.

De bovengenoemde voorbeelden spreken voor zich: er zijn veel documenten die bijzonder geschikt zijn om gebruikt te worden bij het geschiedenisonderwijs.

Verder bevat het boek een behoorlijke brok informatie over het archiefwezen in Nederland.

Wie met de vraag tobt: hoe kom ik aan origineel materiaal voor mijn lessen, vindt in dit boek veel van zijn gading.

U dient dit boek beslist aan te schaffen voor de leerlingenbibliotheek.

Jelmer Beetsma.

W.J. Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn ca. 800-1288*, Maasslandse monografieën 28, Assen 1979, 252 pp., prijs f 32,50.

De auteur heeft de historische samenhang aangetoond van de huidige Nederlands-Duitse gebieden die gelegen zijn in het noordelijk deel van het gebied tussen Rijn en Maas, aan weerszijden van de tegenwoordige rijksgrens. Bij de geografische afbakening van dit studieterrein vormde Nijmegen het meest noordelijke punt, en de denkbeeldige lijn Keulen-Aken-Maastricht het zuiden. In de periode van Karel de Grote tot de bekende slag bij Woeringen (1288), toen de aartsbisschop van Keulen een beslissende nederlaag leed tegen met name hertog Jan I van Brabant, waren in dit gebied – aldus prof. Alberts – een aantal gemeenschappelijke kenmerken van verschillende aard te constateren. De auteur grijpt daarbij terug op de vroeg-middeleeuwse kerstening, die in dat gebied van twee zeer belangrijke punten uit, te weten Keulen en Maastricht, geschiedde. Het gehele gebied behoorde sindsdien tot de Keulse kerkprovincie, en dan nog in het bijzonder tot het aartsdiocese Keulen zelf, en gedeeltelijk ook tot het bisdom Luik. Niet alleen de kerkelijke, maar ook in toenemende mate de staatkundige invloed van de opeenvolgende aartsbisschoppen van Keulen nam daarbij een belangrijke, ja zelfs overwegende plaats in.

Hetzelfde gold voor de machtige metropool Keulen, waarmee de stadsheer, dat wil zeggen: de aartsbisschop, in toenemende mate rekening diende te houden en in conflict kwam. Dat was in het bijzonder het geval sinds aartsbisschop Anno II (1056-1076) die als grondlegger bij uitstek van het wereldlijk territorium, dus van het aartssticht Keulen kan worden beschouwd.

Hij paaide weliswaar de zelfbewuste Keulse gemeenschap, en in het bijzonder de bedrijvige kooplieden, met de stichting van collegiale kerken, de bevordering van het religieuze leven en zelfs van de armenzorg, maar het effect werkte averechts. In 1074 kwam Keulen toch volledig in opstand. De aartsbisschop en de geestelijkheid werden tijdelijk verdreven (p. 52 en p. 55). Alberts heeft deze gebeurtenissen en de oorzaken daarvan tamelijk uitvoerig beschreven, althans de verhalende bron daarvan naverteld, maar een wat dieper gravende analyse ontbreekt. Bovendien had ik daarbij van onderwerpen, die door Alberts enkel als detail terloops zijn vermeld, zoals bijvoorbeeld de armenzorg en de ontstaansgeschiedenis van enkele kapittels tijdens de regering van Anno II, best wat meer willen vernemen.

Dit is ook het geval met enkele andere, naar mijn overtuiging essentiële kwesties die op zich juist vermeld zijn, maar die verhoudingsgewijs toch niet qua beschrijving en interpretatie ten volle het gewicht gekregen hebben, dat ze zouden verdienen. In het bijzonder geldt dit voor de maatschappelijk gezien zo belangrijke onderwerpen als de godsvredebeweging die in 1083 te Keulen door de aartsbisschop was afgekondigd (p. 58). Prof. Alberts vermeldt de bepalingen van de godsvrede, en verwijst naar de Franse oorsprong. Diezelfde beknoptheid geldt bij onderwerpen als de beruchte jodenvervolgingen in het Rijnland in 1095 en 1148 aan de vooravond van respectievelijk de eerste en tweede kruistocht (p. 59 en 93), en tenslotte tot op zekere hoogte ook voor de bespreking van de Keulse coniuratio, de communitasbeweging voor vrijheid en stedelijke autonomie van de Keulse burgerij in 1106/1112 (p. 59-60).

Het is jammer, dat prof. Alberts de geschiedenis van de territoria tussen Maas en Rijn tussen 1050 en 1150 niet veel meer heeft behandeld vanuit het gezichtspunt van de grote maatschappelijke veranderingen, die zich in die periode in de gehele Latijnse christenheid hebben voltrokken. Als de auteur algemene factoren als de godsvredeweging, kruistochtidee, jodenvervolgingen, kerkhervorming, investituurstrijd, communiteitsvorming, veranderende landbouwmethoden, het begin van de bevolkingstoename, opbloei van handel en meer van dergelijke factoren die ten dele verspreid vermeld staan, als uitgangspunt had genomen, dan zouden naar mijn mening de op zich zo waardevolle gegevens en analyses van dit boek veel meer met elkaar in verband gebracht en tot hun recht zijn gekomen.

De grote belangstelling van de auteur ligt vooral bij de kwesties die samenhangen met de toenemende territoriumvorming en de politiek van het rijksgezag. Het accent ligt duidelijk op de dynastieke, politieke en staatkundige geschiedenis. Het gehele gebied van de Nederrijnse territoria behoorde sinds 925 tot het Duitse Rijk, waar de Duitse koningen tot het concordaat van Worms in 1122 hun gezag onder meer handhaafden met behulp van het systeem van de Duitse Rijkskerk. Ook het aartsbisdom Keulen paste hierin, met uitzondering van de regering van de aartsbisschop Frederik I (1100-1131). Maar ook daarna nog, ten tijde van keizer Frederik Barbarossa combineerden de aartsbisschoppen van Keulen hun territoriale politiek met die van het Duitse Rijk.

Ook de vroegste geschiedenis van de andere territoriale heren zoals de graven van Berg, Gulik, Gelre, Kleef, en de graven, later hertogen van Limburg, is uitvoeriger behandeld. Zij waren in de twaalfde en dertiende eeuw dikwijls de rivalen van de aartsbisschoppen van Keulen.

De studie is duidelijk en overzichtelijk in periodes ingedeeld. Hoofdstuk V (p. 66 vlg.) bevat een vrijwel aaneensluitend overzicht van de economische geschiedenis, in het bijzonder van het handelsverkeer. Over het leven van de boeren, en in het algemeen over de sociale geschiedenis zijn de gegevens spaarzaam. Wel zijn afzonderlijke passages gewijd aan het kerkelijk en godsdienstig leven, dat onder andere is beschreven vanuit het werk en het gezichtspunt van de aartsbisschop van Keulen (o.a. p. 106-110; 172-176). Aan een monnik als de beroemde Caesarius van Heisterbach en diens betekenis voor de historiografie en de godsgeleerdheid is ruim aandacht besteed, maar de even beroemde mystica Hildegard van Bingen († 1179) is niet genoemd. In het laatste hoofdstuk wordt de steden-geschiedenis van Aken, Maastricht, Neuss en een aantal kleinere steden samenvattend behandeld. De annotatie, die overigens summier is gehouden, is achter elk van de hoofdstukken geplaatst. Een lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur ontbreekt echter. Het boek bevat een goed register van personen en geografische begrippen. Deze monografie van prof. Alberts is een betrouwbaar overzichtswerk. Het lijkt mij vooral geschikt voor medievisten, die zich interesseren voor de territoria in het Rijnland tot 1288, en in het bijzonder ook voor de stadsgeschiedenis van Keulen.

C.A. van Kalveen.

G.R. Zondergeld, *De Friese Beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen*, Leeuwarden, 1978. (De Tille, 570 pp)

Wie de hal van het station Leeuwarden binnenkomt, kan het proefschrift van Zondergeld zonder enige moeite direct kopen in de daar gevestigde kiosk. Dat een proefschrift op een dergelijke plaats verkrijgbaar is, moet op tenminste twee punten wijzen: belangstelling voor het onderwerp, de Friese Beweging, en bovendien een grote bekendheid met dit boek bij een breed publiek. De Leeuwarder Courant wijdde twee volle pagina's aan het boek en gedurende enkele maanden daarna

bleven ingezonden stukken verschijnen met kritische opmerkingen aan het adres van de auteur.

Waarom nu deze consternatie, terwijl het boek van S.J. van der Schaaf, Skiednis fan de Fryske Biweging, dat enkele maanden eerder verscheen, geen stof deed opwaaien? De beroering blijkt ontstaan te zijn naar aanleiding van het oordeel dat Zondergeld geeft omtrent de betrokkenheid en, vooral, de samenwerking van een aantal vooraanstaande leden van de Friese Beweging met de Duitsers ten tijde van de bezetting. Waar Van der Schaaf en Wijbenga, auteur van 'Bezettingstijd in Friesland', tot de conclusie komen dat slechts enkele leden van de Friese Beweging voortdurend met de Duitsers gecollaboreerd hebben en benadrukken dat een aantal van hen later in verzet is gegaan, meent Zondergeld dat tijdens de eerste jaren van de bezetting bijna de gehele Friese Beweging met de Duitsers in zee gegaan is.

In meer dan honderdvijftig pagina's beschrijft Zondergeld het denken en doen van de leden van de Friese Beweging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij volgt de leden van de Friese Beweging op de voet, geen enkel geschrift, geen enkele vergadering lijkt aan zijn aandacht ontsnapt te zijn, alle verschil van mening en de daaruit gevolgde ruzies en afscheidingen krijgen de volle aandacht. In 1941 werd het echter al duidelijk dat de Friese Beweging uiteen zou gaan vallen in twee delen. Het ene deel bestond uit mensen die zonder voorbehoud voor het nazisme kozen. Zondergeld blijft deze groep nauwgezet volgen tot het einde van de oorlog. Het andere deel, de overgrote meerderheid, begon zich, de een eerder dan de ander en sommigen krachtiger dan anderen, af te keren van de bezetters. Voorzover het verzet tegen het nazisme van deze laatste groep plaats vond binnen het kader van de Friese Beweging besteedt Zondergeld er de nodige aandacht aan, maar omdat dit verzet grotendeels los stond van de Friese Beweging of er in ieder geval moeilijk mee in verband gebracht kan worden, wordt de plaats van een aantal leden van de Friese Beweging tijdens de jaren 1940-1945 op dit punt wat te kort gedaan. Wie de vingerafdrukken van de met de bezetters collaborerende leden van de Friese Beweging neemt, moet met dezelfde nauwkeurigheid de voetsporen volgen van degenen die zich tegen die bezetter gekeerd hebben. Indien Zondergeld dat gedaan zou hebben, zou de lezer van zijn boek zich niet te zeer hoeven te verbazen over de amper twee pagina's die besteed worden aan de zuivering van de Friese Beweging, waaruit blijkt dat een tiental van de voornaamste collaborateurs veroordeeld werd tot straffen variërend van vier jaar internering tot geldboetes. In dit verband, maar het geldt ook voor het boek als geheel, mist men een vergelijking met soortgelijke bewegingen in andere landen, waarbij de Vlaamse Beweging het eerst in gedachten komt. De auteur heeft zelf weliswaar verklaard dat "... een breed vergelijkend onderzoek ..." (p.9) met de Vlaamse Beweging zijn opzet niet is, maar, zo voegt hij er aan toe: "Het kan echter niet uitblijven dat bij de bestudering van een taalbeweging in het Nederlands cultuurgebied, ook gelet wordt op de ontwikkelingen in die andere, in allerlei opzichten belangrijker taalbeweging in de Nederlanden". Juist in een conclusie ten aanzien van de houding van de Friese Beweging tijdens de oorlog zou aandacht geschonken kunnen worden aan die andere taalbeweging in de Nederlanden.

Met bovenstaande opmerkingen te volstaan zou men echter Zondergelds' betoog over de rol van de Friese Beweging tijdens de Tweede Wereldoorlog te kort doen. De auteur laat zeer precies zien hoe ver de op de voorgrond tredende leden van de Friese Beweging gingen in hun contacten met de nazi's. Het is met name de oprichting van een Trijemanskip (= Driemanschap) geweest, dat de Friese Beweging in de ogen van Zondergeld in het begin van de oorlog in discrediet heeft gebracht. In dit Trijemanskip namelijk werkten voor-mannen van de Friese Beweging die zich later distantieerden

van het nazisme samen met overtuigende nazi's. Zondergeld concludeert hieruit dat het met het Trijemanskip van de Friese Beweging ernstiger gesteld was dan met het Driemanschap van de Nederlandse Unie, waar tenslotte geen echte nazi's deel van uitmaakten. Al spoedig echter, in januari 1941, kwam het tot een breuk in het Trijemanskip, dat vervolgens als Twamanskip verder ging en zich voortaan verre hield van samenwerking met de Duitsers. Dit verhinderde echter niet dat er in de Friese Beweging gedurende de overige oorlogsjaren contact bleef tussen nazi's en niet-nazi's, "... in op zijn minst een sfeer van wederzijdse tolerantie ..." (p.404), aldus Zondergeld die hiermee een uitspraak van Wijbenga bestrijdt (Wijbenga, *Bezettingstijd I*, p. 65) volgens wie er een kloof ontstond in de Friese Beweging tijdens de oorlog. Met deze uitspraak en trouwens ook door de strekking van zijn betoog, gaat Zondergeld ook in tegen Van der Schaafs' conclusie ten aanzien van de houding van de Friese Beweging tijdens de oorlog. Van der Schaaf zegt namelijk: "Doe 't mids april 1945 de Kanadezen ûnder einleaze jubel Hitler syn ûnfris naesje fan forloederde amtners, polysje en soldaten Fryslân út reagen, hie de Fryske biweging op in lyts part nei gjin reden om har biskamme to fielen oer har hâlding yn fiif jieren fan bisiking". (Van der Schaaf, p. 346). Het zal duidelijk zijn waarom opschudding ontstond na het verschijnen van Zondergelds' boek.

Dit mag echter niet doen vergeten dat Zondergeld het grootste deel van zijn boek besteed heeft aan een beschrijving van de Friese Beweging in de jaren tussen de beide wereldoorlogen. In een inleidend hoofdstuk gaat de auteur eerst de geschiedenis na van de Friese Beweging tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Liberalisme, rationalisme en romantiek oefenden tot het einde van de negentiende eeuw grote invloed uit op de Friese Beweging. Vanwege de hiermee samenhangende anti-kerkelijke houding bleven vooral gereformeerden buiten de Beweging staan. Aan het einde van de negentiende eeuw begon er van verschillende kanten verzet te komen tegen de houding van het liberaal getinte "Selskip", de voornaamste vereniging waarin het streven van de Friese Beweging op dat moment gestalte kreeg. Vóór 1914 werd nog een christelijke vereniging opgericht, terwijl later de Jong-Friezen en de katholieken met eigen organisaties volgden. Tussen de beide wereldoorlogen blijken de organisaties uit de grond te schieten. Fusies, maar vooral scheuringen, deden zich geregeld voor. Dit alles werd bovendien begeleid door een veelheid aan periodieken, die dan weer eens opgeheven, heropgericht of samengevoegd werden. Enig houvast zou de lezer nog kunnen hebben aan het steeds weer opdruken van dezelfde personen, ware het niet dat sommigen van hen nu eens hier, dan weer daar en soms op verschillende plaatsen tegelijk in de Friese Beweging te vinden waren. Zondergeld beschrijft de gebeurtenissen binnen de Friese Beweging ook in dit deel van zijn boek zeer gedetailleerd. Het zou voor de lezer wat gemakkelijker te volgen zijn indien de auteur een schema in zijn boek had opgenomen waaruit de vele splitsingen en fusies duidelijker afgelezen zouden kunnen worden.

Wanneer op een gegeven moment in één van de vele verenigingen verschillende "departementen" worden bemand en vervolgens weer enkele keren gewijzigd worden, "... als gold het een heuse kabinetsformatie ... ", concludeert Zondergeld: "De bittere ernst waarmee dit alles werd meegedeeld, zal wel bij de buitenstaanders op de lachspieren hebben gewerkt, maar op een deel van de Friese jeugd maakte dit alles een diepe indruk." (p.106). Het zou goed geweest zijn wanneer Zondergeld zelf zich minder had laten meeslepen door de "bittere ernst" waarmee de Friese Beweging in het algemeen het spel van delen en vermenigvuldigen heeft gespeeld, zodat aan een aantal andere aspecten van de Friese Beweging meer aandacht zou zijn geschonken. Zo zou het interessant geweest zijn eens wat meer cijfers genoemd te zien van leden

van verschillende verenigingen en oplagen van bladen, zodat de lezer een beter, kwantitatief, overzicht kan krijgen van de sterkte van de Friese Beweging. In dit verband zou ook duidelijk gemaakt moeten worden, althans op een systematischer manier dat nu gebeurd is, welke weerklank de Friese Beweging op de bevolking gehad heeft en hoe met name de relaties met de politieke partijen en de provinciale en gemeentelijke autoriteiten zijn geweest. Het is wel waar dat Zondergeld zo nu en dan aandacht heeft besteed aan bovengenoemde punten, maar een meer systematisch overzicht ontbreekt en bovendien worden er nauwelijks conclusies getrokken omtrent de plaats van de Friese Beweging in de Friese maatschappij van tussen de wereldoorlogen. Slechts een enkele keer blijkt er iets van weerklank te bestaan bij bevolking en overheid en wel ten aanzien van het geven van Fries onderwijs (pp.274-277). In dit verband zou ook onderscheid gemaakt kunnen worden tussen enerzijds de culturele betekenis, het zich bezig houden met de beoefening van literatuur en geschiedenis, en anderzijds het politieke streven van de Friese Beweging. Dit zou waarschijnlijk een andere opzet van het werk met zich mee gebracht hebben.

Deze opmerkingen nemen echter niet weg dat Zondergeld een zeer waardevol boek heeft geschreven dat niet alleen van belang is voor de studie van de geschiedenis van Friesland, maar ook voor die van taalbewegingen.

C. Mooij

M. Schneider in samenwerking met J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstijdinghe tot dagblad'*. Het Wereldvenster, Baarn 1979 (ISBN 90.2939661X, 581 blz., prijs f ,).

De aankondiging van een vierde, geheel herziene en uitgebreide druk is geen farce. Het boek is aanzienlijk dikker geworden en bevat ook meer informatie, vooral het statistische en ander documentatiemateriaal over de Nederlandse dagbladers is flink uitgebreid.

Een ieder die zich met dit onderwerp wil bezig houden, zal dit werk ter hand moeten nemen. Een goed register op personen en zaken en een zeer uitgebreide literatuurlijst maken deze uitgave tot een waar handboek.

De journalist, de fotograaf, de dagbladondernemer, de bezorger en de lezer; ze komen allen aan de orde. Ook de technische evolutie, de persconcentratie — al een probleem van vóór de tweede wereldoorlog —, de thematiek van een neutrale en/of opiniërende nieuwsvoorziening en de functie van de aan een politieke en/of religieuze richting gebonden dagbladen komen eveneens aan bod. Interessant zijn ook de beschouwingen over overheidssteun en de veranderende opvattingen over persvrijheid. De klassiek-liberale opvatting ziet in persvrijheid uitsluitend een recht van het individu om zich tegen de staat te verdedigen. Daar tegenover ontwikkelt zich de opvatting dat persvrijheid niet meer 'een recht van de burger is tegenover de staat als enige potentiële bedreigende macht. In de moderne industriële maatschappij zouden niet alleen de staat, maar ook krachten die zich onttrekken aan de controle van de volksvertegenwoordiging de fundamentele rechten van de burger kunnen beperken of aantasten'. (blz. 334/4) Het is overigens een onmogelijke taak gebleken om deze veranderende opvattingen na 1945 in een Nederlandse perswetgeving vast te leggen. Ook ten aanzien van de berichtgeving over de Derde Wereld speelt dit probleem, maar dat valt verder buiten het bestek van dit boek.

Een paar kanttekeningen. Hoe snel gegevens verouderen blijkt uit het feit dat de *Winschoter Courant/Noord-Ooster* zijn zelfstandigheid inmiddels kwijt is en opgekocht is door het *Wegener Couranten* Concern te Apeldoorn (bron *Vrij Nederland*, 11-8-1979).

Enigszins onduidelijk is de positie van het dagblad *De Nederlander*. De 19e en 20e eeuwse verschijningen zitten onder hetzelfde trefwoord in het register. Dit 20e eeuwse christelijk-historische dagblad zou wel wat meer aandacht mogen hebben, evenals het rooms-katholieke dagblad *De Morgen*, dat in de jaren dertig te Helmond werd uitgegeven, maar van meer dan regionale betekenis is geweest.

Het boek lijkt mij geschikt als naslagwerk en informatiebron voor de leraar. Materiaal voor lesonderwerpen als verzuiling en pers is er te over. Hetzelfde geldt voor zaken als overheidssteun en onafhankelijke opinievorming.

P. van Hees

C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (A.W. Sijthoff, Alphen a.d. Rijn, 1979) 424 blz., prijs f 49,50, na 1 januari 1980 f 55,-.

Dit boek is een zeer fraai uitgevoerde bundel biografieën van Nassaus en Oranjes die in de Nederlandse geschiedenis een rol hebben gespeeld, geschreven door twee weledelzegergeleerde- en zeven hooggeleerde specialisten. Prof. dr. H.P.H. Jansen opent de bundel met een studie over de Bredase Nassaus, prof. dr. K.W. Swart uit Londen, die een nieuwe biografie over Willem van Oranje voorbereidt, beschrijft Oranje hier als leider van de Opstand, prof. dr. A. Th. van Deursen schetst in het voetspoor van Den Tex de tragiek in het leven van Maurits, prof. dr. J.J. Poelhekke portretteert Frederik Hendrik en Willem II, prof. dr. D.J. Roorda neemt de Stadhouder-Koning voor zijn rekening, dr. G.J. Schutte bespreekt Willem IV en Willem V, prof. dr. J.A. Bornewasser tekent voor de eerste twee Koningen, dr. C.A. Tamse, die ook de eindredactie voerde, behandelt Koning Willem III en Sophie en prof. dr. A.F. Manning besluit het boek met de biografie van Koningin Wilhelmina. Aan ieder hoofdstuk zijn genealogische overzichten toegevoegd van de hand van Mr. O. Schutte. Het boek bevat literatuuropgaven en een personenregister. De wijze waarop de illustraties zijn verzorgd, is boven alle lof verheven.

Dat klinkt allemaal als een klok en toch weet ik eerlijk gezegd niet goed wat ik van het boekwerk als dit moet zeggen. Op de, als gebruikelijk geduldige, flap wordt het boek aangekondigd als een standaardwerk. Maar een notenapparaat ontbreekt en dat is toch voor een gezaghebbend boekwerk niet gebruikelijk. Aan de andere kant, in de rij van Oranjeboeken in de trant van *Onze Koningin Thuis* past *Nassau en Oranje* best wel ook niet. Het boek heeft daardoor iets tweeslachtigs. Slaagt bijvoorbeeld de bijdrage van Van Deursen met vlag en wimpel voor iedere leesbaarheidstest (boeiende inzet, korte zinnen, geen vakjargon), in het naar mijn smaak overigens voortreffelijke stuk van Jansen noteerde ik onder meer: 84.000 lb. tournois, 30.000 schilden, 300 lb.groten en een "retabel" zonder enige toelichting. Daar zal voor menig lezer de encyclopedie aan te pas moeten komen. Misschien had de eindredacteur op dit punt toch op iets meer uniformiteit kunnen aansturen.

Schrijven over Oranje is voor Nederlandse historici geen gemakkelijke opgave. Het is natuurlijk niet toevallig dat twee van de beste monografieën over de Prins van Oranje door buitenlanders zijn geschreven. En dan bedoel ik uiteraard de werken van Rachfahl en Lademacher. Van de negen schrijvers van *Oranje en Nassau* kan in ieder geval worden vastgesteld, dat zij geen hagiografieën hebben geschreven. Al zou men zich in de laatste levensbeschrijvingen een iets kritischer benadering kunnen voorstellen, in het algemeen worden de dingen bij hun naam genoemd. Zo lezen we direct al in de eerste bijdrage dat de basis voor het familiebezit van de Oranjes is gelegd door een onecht kind van een anonieme schippervrouw, Willem Snickerieme geheten, wiens biograaf wordt verweten

dat hij heeft verzuimd na te gaan of deze daarbij wel helemaal eerlijk te werk is gegaan. Swart tekent vervolgens Oranje als een in de eerste plaats door hem persoonlijk aangedaan onrecht gedrevene wiens methodes van oorlogvoering evenmin als die van de Spanjaarden onberispelijk waren en Van Deursen merkt op dat we weinig zicht op het privé-leven van Maurits krijgen en daar vermoedelijk weinig aan missen. De conclusie, dat de schrijvers de Oranjes als mensen van vlees en bloed hebben behandeld, lijkt op haar plaats.

Zoals de titel van het boek aangeeft, is niet alleen de levensgeschiedenis van de betrokken Nassau of Oranje beschreven, maar ook ruim plaats gegeven aan de rol die hij of zij in de Nederlandse geschiedenis heeft gespeeld. Omdat dat gebeurt door mensen die de aan de orde zijnde periode van de Nederlandse geschiedenis als specialisten door en door kennen, laat het boek zich ook lezen als een boeiend overzicht van de Nederlandse Geschiedenis. Het is vooral daarom dat ik *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* een plaats in iedere docentenbibliotheek waard vind. Voor het documentatiecentrum van een basisschool is het boek mijns inziens veel te moeilijk. Aan verschillende biografieën zullen leerlingen uit de hogere klassen van het voortgezet onderwijs nog een hele kluit hebben. Toch zou ik die leerlingen het boek wel in handen willen geven.

G. Groenhuis.

J.J. 't Hoen: *De rode Zaanstreek*. De periode van grote invloed der arbeidersbeweging aan de Zaan, 1909-1939. Zaandam, 1978. Copyright: J.J. 't Hoen

Aangezien familiebanden mij binden met Zaandam, heb ik met meer dan normale historische belangstelling kennis genomen van dit lijvige epos (410 blz.). Het in de aanhef genoemde boek is een vervolg op het eerder verschenen werk "Op naar het licht - De Zaanstreek in de periode van de opkomst van de arbeidersbeweging, 1882-1909."

Bewust heeft de auteur bij het beschrijven van de ontwikkeling van de arbeidersbeweging in de Zaanstreek zich beperkingen opgelegd. In zijn verantwoording verklaart hij dat hij van de negen Zaangemeenten de kleinere gemeenten Wormer, Westzaan en Jisp buiten beschouwing heeft gelaten om de omvang van het boek niet te groot te laten worden. Aan de hand van congresverslagen, raadsverkiezingen, nieuwjaarsredes van Zaanse ondernemers, krantenverslagen, interviews e.d. wordt minutieus verslag gedaan van de groei van de arbeidersbeweging in de rode Zaanstreek, waarbij vooral de ontwikkeling van kleine organisaties, links van S.D.A.P. en moderne vakbeweging veel aandacht krijgt: het N.A.S. en de plaatselijke arbeidssecretariaten. Mijn enige punt van detailkritiek betreft de indeling van de hoofdstukken. Waarom is 1923 een breukjaar? De gekozen indeling is hier m.i. alleen gerechtvaardigd als men uitgaat van het belang dat de sociaaldemocratie hechtte aan de raads- en statenverkiezingen van 1923, niet als gelet wordt op de gebeurtenissen ter linkerzijde van de S.D.A.P.: het voorzitter worden van het N.A.S. van de internationale rev. H. Sneevliet in 1924.

Bovendien komt het mij voor dat 1924 een jaar van grotere soc.econ. onrust, zich uitend in stakingen bij Zaanse bedrijven, was dan 1923.

Niettemin, een uitstekend boek dat een schat aan informatie bevat over de Zaanstreek gedurende de Eerste Wereldoorlog en het interbellum.

F.R. Kat

Het Geheim van de Grote Hettema

Hoe bezorgt u een historische atlas zijn 21ste druk?

't Is eigenlijk heel eenvoudig: Beperk u. Geef elke kaart een flink formaat* maar... een kort tijdsbestek. Geef rust: geen overbodige details, neem kleur niet voor het mooi, maar voor het onderscheid. Laat teksten over aan docent en leerboek.

Maar beperk u niet - tot politieke feiten. Schenk aandacht aan sociale, economische, culturele processen. Geef een 15-tal stadsplattegronden en bied ruimte (60 kaarten) aan de ontwikkelingsgang van de Nederlanden, noord en zuid. En zorg tot slot voor een stevige, smetwerende band: dat maakt zo'n atlas ideaal voor het boekenfonds.

Hettema's Grote Historische Atlas

ISBN 90 11 **87301** 7 / 21ste druk, tweede oplage / f 36.50.

Hebt u al een proefkatern aangevraagd?

* Hettema's eenvoudsprincipe maakt ook op klein formaat duidelijke kaarten mogelijk. Prima voor MAVO en onderbouw HAVO/VWO: Kleine Historische Schoolatlas, bew. H. G. Leih. ISBN 90 11 **87051** 4 / 11e druk / 60 blz. / f 17.75.

Educaboek

Postbus 48, 4100 AA Culemborg, Tel. 03450-3143

Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Algemeen bestuur

DRS. J. DREWES, *voorzitter*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015

DRS. N. BAKKER, *vice-voorzitter*, Mr. Troelstralaan 9, 1381 CR Weesp, tel. 02940-10700

G.J. VAN DER TWEEL, *1e secretaris*, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018

DRS. E. BOERHOUT, *2e secretaris*, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht, tel. 030-617769

MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424

J. ENGBERS, *sectie (1), Pedak/basisonderwijs*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 01438-3138

P.L. HENDRIKS, *sectie (2), Mavo/Lbo*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162

DRS. H.J.P.M. KETELAARS, *sectie (3) Havo/Vwo*, Fluitersdreef 27, Renkum, tel. 08373-5958

MEVR. DRS. C.W.M. SCHUNCK, *sectie (4) Tertiair Onderwijs*, Talingsingel 64, 6883 CX Velp, tel. 085-649605

J. HARDERWIJK, *redactie Kleio*, Dorpsstraat 54, 3611 AG Oud-Zuilen.

MEVR. D.H. VERHAGEN, *Didactiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560

Bestuur sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

DRS. C.G. VAN DER KOOY, *voorzitter-secretaris*, Winschoterweg 10, 9723CG Roodehaan (Gr.), tel. 05904-1556

DRS. R. KINGMA, *penningmeester*, Hoge Weer 3, Broek in Waterland, tel. 02903-1517

DRS. F.W.P. DIJKSTRA, Hofstraat 17 A, 9712 JA Groningen, tel. 050-181653

J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138

DR. F.G.G. GOVERS, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117

MEVR. M. KINGMANS, Rubensstraat 57, Groningen, tel. 050-132787

Bestuur sectie (2) Mavo/Lbo

P.L. HENDRIKS, *voorzitter*, Europaweg 25, 6381 Ubach over Worms, tel. 045-317162

MEVR. E. CONFURIUS, Reviusrondeel 185, 2902 EE Capelle a.d. IJssel, tel. 010-503046

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062

S. ERICH, Rysloane 15, 9283 XS Surhuizum, tel. 05123-1607

H. ZWARTVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879

Bestuur sectie (3) Havo/Vwo

DRS. H.J.P.M. KETELAARS, *voorzitter*, Fluitersdreef 27, Renkum, tel. 08373-5958

MEVR. P.C.D. GREVEN-DEN OUDEN, Colenso 39, 3761 GG Soest, tel. 02155-14088

DRS. L. MULDER, Trumanlaan 3, 3844 DE Harderwijk, tel. 03410-16676

MEVR. DRS. E. KARREMAN, Van Limburg Stirumstr. 13, Utrecht, tel. 030-514052

R. VELEMA, Leyenweg 8, 7957 NG De Wijk (Dr.), tel. 05224-2317

J. V.D. WERF, Julianastraat 28, 6369 BR Simpelveld, tel. 045-441239

Bestuur sectie (4) Tertiair Onderwijs

MEVR. M. KINGMANS, Rubensstraat 57, Groningen, tel. 050-132787

L.M.P.G. SMEETS, Beatrixlaan 24, 3941 EE Doorn, tel. 03430-4171

MEVR. DRS. C.W.M. SCHUNCK, Talingsingel 64, 6883CX Velp, tel. 085-649605

DR. N.J. MAARSEN, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen, tel. 03473-2749

J. BEETSMA, Zonstraat 112, Utrecht, tel. 030-522303

Didactiekcommissie

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitter*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560

H. VAN DUYSSEN, *secretaris*, Van Baerlestr. 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976

MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, *1e penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424, postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didactiekcommissie V.G.N.

H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rhijnsburglaan 28, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062

B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753

Onderwijsadviescommissie

DRS. H.TH. LAMBOOY, *voorzitter*, Nes 2 A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347

DRS. H. NOLLES, *secretaris*, Stevensweg 22, 2141 VL Vijfhuizen, tel. 02508-1934

K.G. VAN MANEN, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude, tel. 08387-1661

DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665

MEVR. M.I. RÖDER, Peuleyen 21, 2742ED Waddinxveen, tel. 01828-6077

Afdelingssecretariaten

1440-1939 *Alkmaar* G. Roos, Gerberahof 5, 1689 HW Zwaag, tel. 02292-3377

1000-1439 *Amsterdam* Y. Heringa, Plantage Muidergracht 35 I, 1018 TL Amsterdam, tel. 020-252301

6500-7099 *Arnhem* C. Vogels, Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem, tel. 085-454025

5140-5499 *Den Bosch* Mevr. W. v. Mulken, Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch, tel. 073-135121

4700-5139 *Breda* Vacant

5500-5799 *Eindhoven* Drs. A. v.d. Broek, Barrierweg 196, 5622 CP Eindhoven, tel. 040-436415

4300-4699 *Goes* J. Kostermans, Rembrandtlaan 61, 4462 AH Goes, tel. 01100-12844

9300-9999 *Groningen* Mevr. drs. C. Aenaea-Venema, Verl. Frederikstr. 9 A, 9724 NC Groningen, tel. 050-180821

2200-2739 *Den Haag* Mevr. J. v. Roosmalen, v. Galenstraat 68, 2518 ER Den Haag, tel. 070-468661

1940-2199 *Haarlem* Vacant

6300-6499 *Heerlen* J.A. Klomp, Pannesheiderstr. 80, 6462 EE Kerkrade, tel. 045-456199

7440-7739 *Hengelo* Drs. S.H. Quee, Tollensstraat 1, 7471 ZD Goor, tel. 05470-4462

8400-9299 *Leeuwarden* H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden, tel. 05100-21982

6100-6299 *Maastricht* Drs. E. Koers, Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht, tel. 043-30036

2740-3399 *Rotterdam* P. Baardse, v.d. Helmstraat 27, 3067 HA Rotterdam, tel. 010-204915

3400-4299 *Utrecht* G. Derriks, v. Bijkershoeklaan 351, 3527 XJ Utrecht, tel. 030-936035

5800-6099 *Venlo* Vacant

7100-7439 *Zutphen* Mevr. Drs. A. Goudriaan, Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld, tel. 05750-23272

7740-8399 *Zwolle* J. Vrielink, H. Stevinstraat 11, 3841 KB Harderwijk, tel. 03410-15288

Op zoek naar het verleden

een nieuwe methode voor mavo/havo/vwo

Thema's deel 1

- Geschiedenis doen
- Prehistorie
- Egypte
- Grieken
- Romeinen
- Volken verhuizen

Thema's deel 2

- De Franken
- Karel de Grote
- Steden in de middeleeuwen
- Op ontdekking
- De grote verandering 1650-1850
- Techniek van 1850 tot nu
- De situatie van de arbeiders
- De maatschappij van de 19e eeuw

Kenmerken

- geschreven in de taal van de leerling
- zelfwerkzaamheid
- leerdoelomlijnde leerstof
- differentiatiemogelijkheden

Opzet verantwoording

een toelichting en een didactische handleiding bij de methode

Opzet leerlingenmateriaal per thema

leerdoelen — korte teksten afgewisseld met verwerking

Opzet docentenmateriaal per thema

tussentoetsen — antwoordbladen — eindtoetsen

Op zoek naar het verleden

Drs. M.C.J. Heijligers en S.A.J.J. Aarts

• Verantwoording	ISBN 90 01 37658 4	24 pag.	gratis
• Deel 1	ISBN 90 01 37659 2	216 pag.	f 25,00
• Docentenmateriaal 1	ISBN 90 01 37663 0	116 pag.	f 20,25
• Deel 2	ISBN 90 01 37664 9	224 pag.	f 26,00
• Docentenmateriaal 2	ISBN 90 01 37665 7	144 pag.	f 24,90

Ook verkrijgbaar in de boekhandel

Wolters-Noordhoff